

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
ATATÜRK ARAŞTIRMA MERKEZİ YAYINLARI

1000. YILINDA TÜRK-ERMENİ İLİŞKİLERİ

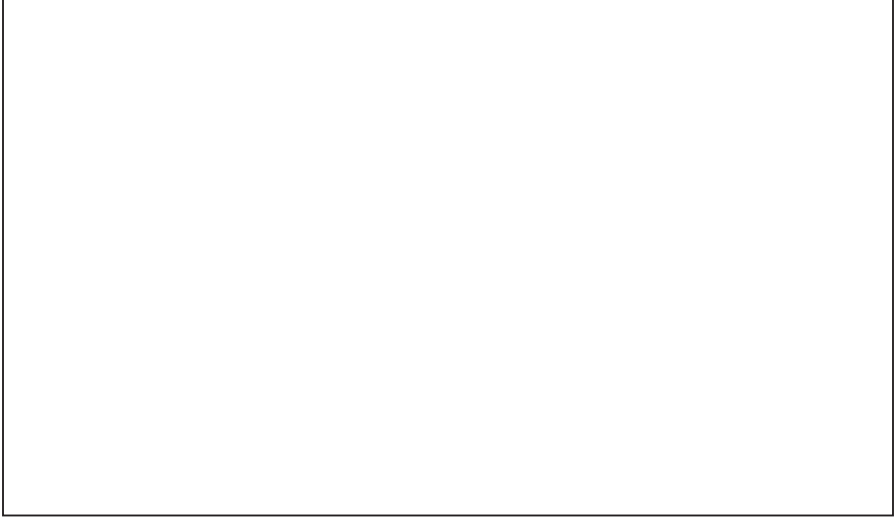
EDİTÖRLER

Prof. Dr. Mustafa Sıtkı BİLGİN

Doç. Dr. Yıldız DEVECİ BOZKUŞ

ANKARA-2019

5846 sayılı kanuna göre bu eserin bütün yayın, tercüme ve iktibas hakları
Atatürk Araştırma Merkezi'ne aittir.

İNCELEYENLER : Prof. Dr. Erol KÜRKÇÜOĞLU
Prof. Dr. Neşe ÖZDEN

KİTAP SATIŞ : ATATÜRK ARAŞTIRMA MERKEZİ

Mağaza : Bayındır 1 Sok. Nu: 24/6 Kızılay/ANKARA
Kurum : Ziyabey Cad. Nu: 19 Balgat-Çankaya/ANKARA
Tel: 009 (0312) 285 55 12
Belgegeçer: 009 (0312) 285 65 73
e-posta : bilgi@atam.gov.tr
web : http://www.atam.gov.tr
e-mağaza : e-magaza.atam.gov.tr

ISBN :

İLESAM :

BASKI SAYISI: 1.500 Adet

BASKI : Sarıyıldız Ofset Ltd. Şti. (0 312) 395 99 95

Eskiçağ ERMENİ TARİHİNİN ANA HATLARI

Turhan KAÇAR* - İlhami Tekin CİNEMRE**

Giriş

Eskiçağ Ermeni tarihinin nerede başladığı meselesi, cevabı çok da basit olmayan ve *gerçek* ile *kurgu* arasında ayrım yapılmasını gerektiren, ideolojik handikaplara sahip son derece zor bir iştir. Eskiçağ Ermenilerine dair yapılan ilk atıflar Akhaimenid Kralı Büyük Darîüş'un (MÖ 522-486) iktidar yıllarına tarihlendirilebilecek Behistûn Yazıtları'nda yer almaktaysa da, Ermenilerin kökenleri ya da bağlı bulundukları medeniyet çevresi pek çok tartışmayı etrafında barındırmaktadır. Haliyle Eskiçağ Ermenilerinin tarihsel arka planları, başlangıcı net olarak ifade edilemeyen ya da varsayımlar üzerinden kurgulanan sonuçsuz bir tartışma konusudur. Bu yüzden de Eskiçağ Ermenileri hakkında yapılan çalışmaların ekseri eğilimi, yazılı kaynakların artmaya başladığı MÖ V. yüzyıldan sonrasına ağırlık vermeleridir.

Ermenilerin Eskiçağ tarihleri hakkındaki bilgilerin nispeten aydınlanmaya başlaması kendi kaynakları üzerinden olmamıştır. Çünkü Yunan-Roma ile Akhaimenid-Arşakid-Sâsânî hanedanları arasında yüzyıllar boyunca kısmî bağımsız ya da vasal olarak yaşayan Ermeniler, tarihlerini kayıt altına almaya başladıkları MS V. yüzyıla kadar çevrelerinde bulunan yazılı kültürlerin birikimlerinden yararlanmak zorunda kalmışlardır. Dolayısıyla Batı'nın piyadeleri olarak niteleyebileceğimiz Roma ile Doğu'nun süvarileri diye anaçağımız İran arasında uzun yıllar boyunca güç dengesini gözeten Eskiçağ Ermenilerinin tarihlerini anlamak için, öncelikli olarak bu Ermenilerin dışında kalan yazılı kültürel birikimlerden yararlanılmak zorundadır.

Yunan ve Roma kaynaklarını Ermeniler açısından incelemek ayrı bir problem teşkil etmektedir. Zira Eskiçağ kaynaklarında Ermenilerine yönelik atıflar, genellikle coğrafi bir tanımlama olan *Armenia* sözcüğü üze-

* İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü. E-posta: turhankacar@gmail.com

** Karadeniz Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü. E-posta: ilhamitekincinemre@gmail.com

rinden değer kazanmaktadır ve temelde Ermenileri ifade etmekte yetersiz olabilir. Gerçekten, sıklıkla atıf yapılan Herodotus ve Xenophon gibi erken dönem yazarlarının neredeyse hiçbiri, Eskiçağ Ermenileri hakkında doğrudan kapsamlı bilgiler vermemektedir. Sonraki yüzyıllarda ise hem Roma Cumhuriyeti'nin Anadolu'ya ulaşması hem de Romalıların doğu topraklarıyla yakından ilişki kurması, bu durumu kısmen değiştirmiştir. Çünkü Armenia'nın Romalıların ilgi alanına girmesiyle birlikte, entelektüel çevrelerin doğuya ve Armenia bölgesine olan ilgileri artmıştır. Mesela Tacitus, İmparator Nero'nun (54-68) doğu savaşlarından bahsederken, *Arşakidler (Parthlar) ve Romalılar arasındaki savaş, Armenia'nın hâkimiyeti için şiddetle devam ediyordu* notunu düşmüştür²⁷. Appianus ise seçilmiş ve önemli gördüğü olayları konu edindiği *Rhomaika*'sında benzer konular etrafında Romalılara en uygun imajı arama gayretine girişmiştir. Bu sebeple, MÖ 66 yılında Armenia Kralı II. Tigranes'in (MÖ 95-55), kendisiyle aynı ismi taşıyan oğlu Tigranes'in, babasına karşı başlattığı isyanın hikâyesini ve sonucunda Pompeius'un (MÖ 106-48) Armenia ile yaptığı anlaşmayı aktaran Appianus, *Pompeius, geçmiş hataları için II. Tigranes'i affetti* cümlesini kullanmayı daha uygun bulmaktadır.²⁸

Romalılar ile İran Arşakidleri ve Sâsânîler arasında devam eden savaşlar, II. yüzyıldan neredeyse VII. yüzyıla kadar literatürün en önemli belirleyici unsuru olmuştur. Bu savaşların temel problemlerinden biri Armenia bölgesinin kontrolü meselesi olduğu için, dönemin kaynaklarının söz konusu bölge ve idaresi hakkında fazlaca bilgi içermesi olağandır. Ayrıca IV. yüzyılın yazılı kültür geleneğinin, gelecek nesilleri epeyce etkisi altına alacak olan din eksenli bir tarih yazım anlayışına sahne olduğu da unutulmamalıdır. Zaten Ermenilerin en önemli kaynaklarının kilise öncülüğünde oluşturulmasının da, *Kilise Tarihi* çalışmalarının model olarak alınmasının da temel sebebi budur.

Caesarealı Eusebius'un *Historia Ekklesiastike* adlı eseri, Ermeni Hristiyanlığının inşasına ilham veren kaynakların başında yer alır. IV. ve V. yüzyıllarda Caesarealı Eusebius'u örnek alarak kaleme alınan birçok *Kilise Tarihi* de, bazen dolaylı bazense doğrudan Armenia'nın Hristiyanlığına atıf yapmıştır. Mesela V. yüzyıl kilise tarihçisi Sozomenus, Ermenilerin, Hristiyan-

²⁷ Tacitus, (Tac. *Ann.* XIII.34.) **Annals** (Çev. John Jackson), C 4-5, Harvard University Press, London: Cambridge; MA, 1937, s. 34.

²⁸ Appian, **Roman History** (App. *Mith.* XII.15.105), (Çev. Horace White), C 1-4, Harvard University Press, Cambridge; MA, 1912-1913, s. 105.

lığı kabul eden ilk toplum olduğunu ileri sürmüştür.²⁹ Söz konusu dönemde benzer içeriğe sahip yazıların sayısı fazladır. Bu bağlamda *kilise babaları* adı altında tanımlanan Hristiyan gelenek içinde bir şekilde Ermenilerden söz eden başka yazarlar da vardır.

Dini kaynaklar dışında IV. ve VI. yüzyıllar arasında kaleme alınan ve Ermenileri konu edinen siyasi niteliği ağır basan çalışmaları Ammianus Marcellinus ile başlatmak yanlış olmayacaktır. Ammianus'un *Res Gestae* adlı eserinde iyi bir şekilde çizdiği Roma-Sâsânî savaşları tablosu IV. yüzyıl araştırmalarında yaygın bir şekilde kullanılmaktadır. V. yüzyılda kaynak çeşitliliğine kanunnameler de dâhil olur ve ertesi yüzyılda Procopius, Agathias ve Menandrus Protector'un eserleri Armenia bölgesine ilişkin bilgilerimizi çeşitlendirir. Şüphesiz bu yazarları bir bütünlük içerisinde değerlendirmek gerekir, çünkü Procopius'un bıraktığı yerden Agathias, onun bıraktığı yerden de Menandrus Protector konuyu devam ettirmektedir ve böylece Iustinianus dönemi Bizans-Sâsânî ilişkilerinin Armenia bölgesine ait ayrıntıları bir bütün olarak literatüre yansıtmaktadır.

Ermenilere yer veren Yunan ve Roma kaynakları ne kadar fazlaysa şaşırtıcı bir şekilde İran kaynakları da bir o kadar azdır. Zira Arşakid ve Sâsânî dönemi İranı'ndan günümüze ulaşan yazılı materyal, yazıtlar dışında fazla değildir. Dolayısıyla Eskiçağ Ermenilerinden bahseden İran kaynaklarının genel eğilimleri ya kayalara işlenmiş imparator zaferleri ve işleri ya da İran'ın İslamlaşma sürecinden sonra başlayan tarih yazım anlayışı üzerinedir. Bu noktada, Naqş-e Rostam'daki I. Ardaşir ve I. Şābuhr, Tāq-e Bostān'daki I. Şābuhr ile Naqş-e Rajab'taki I. Şābuhr ve Kartir (Kerdir) Yazıtları çok iyi bilinmektedir. Ancak Ermenileri daha geniş bir yelpazeden konuya dâhil eden çalışmalar kuşkusuz çok sonraki dönemlere aittir. I. Husraw (531-579, "Anōširavān") döneminde oluşturulan *Xwadāy-nāmag* (Krallar Kitabı), İran şahlarının faaliyetlerini aktarmasından ötürü Ermenileri kısmen kapsıyor olsa da, bu konudaki öncelikli kaynaklar daha ziyade VIII. yüzyıldan sonrasına tarihlenen ve daha çok İslam tarih yazarları başlığı altında toplanan yazarlar ve eserleridir. Özellikle Yakubî, Ebu Cafer Taberî ve Mes'ûdî gibi Müslüman tarihçi veya coğrafyacılar Ermenilerin Eskiçağlarına kadar uzanan atıflarda bulunmuşlardır. Fakat şüphe yok ki İran tarihinin temel ya-

²⁹ **The Ecclesiastical History of Sozomen** (Soz. HE, II.8), in; NPNF2, (Ed. Philip Schaff), C 2, Christian Literature Publishing Co., New York, 1886, s 326-698.

pıtı Ebul-Kasım Firdevsî'nin *Šāh-nāma* adı eseridir. Çünkü bilindiği üzere *Šāh-nāma*, dünyanın yaratılışından Sâsânî hanedanının yıkılışına kadar İran tarihinin hemen her noktasını detaylarıyla resmeder. Bu açıdan kültürel olarak İran medeniyetinden beslenen Ermenilerin tarihleri hakkında birtakım bilgilerin ve özellikle mitolojik benzerliklerin *Šāh-nāma*'den faydalanılarak değerlendirilmesi kayda değer görülebilir.

Yunan-Roma ve İran kaynaklarının ardından, Ermeni yazılı kaynaklarının tetkiklerinin yapılması, Eskiçağ Ermeni tarihinin anlaşılması hususunda belirleyici bir görev üstlenir. Bu konuda Ermeni tarih yazıcılığının öncülerinden sayılan ve Łazar P'arpec'i tarafından Ermenilerin ilk tarihçisi [*sic*] unvanı verilen Agat'angelos ilk sırayı alır. Agat'angelos'un *Ermenilerin Tarihi*'nin (*Patmut' iwn Hayoc'*) genel anlatısı, IV. yüzyılda Ermenilerin nasıl Hristiyan oldukları üzerinedir. Bu temel düşünce, IV. ve V. yüzyıl Ermeni tarihçilerinin de ortak özelliğidir çünkü erken dönem Ermeni yazılı eserlerinin en önemli kaynağı patristik menşei yazılardır.³⁰ Bu yüzden P'awstos Buzand'a atfedilen *Epik Tarihler* (*P'awstosi Buzandac'woy Patmut' iwn Hayoc'*) ve Łazar P'arpec'i'nin *Tarih'i* (*Patmut' iwn Hayoc'*) ile Agat'angelos'un eseri arasında keskin ayrımlar yoktur. Mesela P'awstos Buzand, Ermeni Hristiyanlığını sorgularken, başlangıç noktasını Havari Thaddeus olarak belirlemektedir.³¹ V. yüzyılda yazan ve 451 yılındaki Vardananc' (Avarayr) Savaşı'nın görgü tanığı olan Elişê, söz konusu yazım şeklinden ve patristik anlayıştan bir nebze sıyrılır. Ermeni tarihine yeni bir yorumlama getiren ve bu haliyle Ermeni tarihini mitolojik bir zemine kavuşturan yazar ise kuşkusuz Movsês Xorenac'i'dir. Movsês Xorenac'i'nin anlatı modeli, içinde birçok hatayı barındırmakla birlikte, ilk insandan başlayarak mitoloji ve efsaneler üzerine kurulu yeni ve özgün bir Ermeni tarihi yaratmayı hedeflemektedir. VII. ve sonraki yüzyıllar, Ermeni tarihlerinin önceliklerinin değiştiği ve artık çevrelerinde olup bitenleri kayıt altına alamaya başladıkları yeni bir dönemi beraberinde getirmiştir. Sebêos ve onun bıraktığı yerden devam eden Łewond (Ghewond), Sâsânî hanedanının düşmesinden sonra Arapların saldırılarını ve bölgedeki faaliyetlerini çağdaş yazarlar olarak aktarmışlardır. Yine aynı yüzyılda Anania Şirakac'i adında bir Ermeni'nin

³⁰ İlhami Tekin Cinemre, "Moses Khorenatsi ve Ermenilerin Milletleşme Sürecinde Mitolojik Derinlik", *Yeni Türkiye, Ermeni Meselesi Özel Sayısı*, C 1, S 60, Ankara, 2014, s. 214.

³¹ **The Epic Histories Attributed to P'awstos Buzand** (Epic P'B, III.1), (Çev. Nina G. Garsoian), Harward University Press, Cambridge, 1989, s. 1.

kaleminden bu kez önemli bir coğrafya (*Ašxarbac' oyc'*) eseri çıkmıştır. X. ve XI. yüzyıllarda yazan T'ovma Artsruni, Movsēs Dasxuranc'i, Yovhannēs Drasxanakertc'i ve Aristakēs Lastiverc'i gibi Ermeni yazarların ise, Ermeni, Bizans ve Müslümanlar arasındaki ilişkiler hakkında ayrıntılı notlar düşmüşlerdir.

Eskiçağ Ermenileri hakkındaki kaynak derinliğinin belirtilen çalışmaların çok ötesine uzandığına kuşku yoktur. Ancak ifade edilen temel kaynakların, konunun özünü kavramak ve dönemin genel bir portresini oluşturmak için yeterli olduğu söylenebilir.

Ermenilerin Erken Tarihleri

Klasik Ermeni yazarların büyük çoğunluğu, Ermenilerin kökenlerini Nuh Peygambere kadar geri götürmektedirler. Özellikle Movsēs Xorenac'i'nin verdiği soy ağacı, Ermenilerin Yafes'in soyundan gelen Hayk'a dayandığını ileri sürmektedir.³² Yine benzer yaklaşım daha geç dönemde yazan T'ovma Artsruni'nin notlarında da mevcuttur ve bu kez Nuh'un çocukları daha detaylı bir şekilde ele alınmaktadır.³³ Dolayısıyla Ermeniler kendilerini tanımlarken *hay* sözcüğünü kullanmaları bu bağlantıyla ilgilidir.³⁴ *Arménioi/Armina* gibi ifadelerin daha yaygın olarak kullanıldığı akademik tarihçilikte ise, *hay* bağlantısı fazla kabul görmemekte, daha ziyade Ermenilere mitolojik derinliği olan bir tarih oluşturma perspektifiyle kullanılmaktadır. Hâlbuki MÖ V. ve MS VI. yüzyıla kadar olan Eskiçağ kaynakları Ermenilerin bu mitolojik gelenek arayışını desteklememektedir. Bu yüzden dönemin entelektüel dünyasını oluşturan Yunan kaynaklarına dönerek Behistün'dan başka Ermenilerin kökenlerinin ve yaşam alanlarının izi sürmek gerekir.

³² Movses Xorenac'i, **History of the Armenians**, (MX, I.5), (Çev. Robert W. Thomson), Harvard University Press, Cambridge; MA London, 1978, s. 5.

³³ T'ovma Astsruni, **History of the Artsrunik**, (T'A, I.1.), (Çev. Robert W. Thomson), Wayne State University Press, Detroit, 1985, s. 1.

³⁴ Hayastan kelimesi, Hayk'ın isminden ötürü *Hay* [Հայ] ve Farsça "yer/yurt" manası taşıyan *-stan* ekinin arasına Ermenice bağlantı eki *a* [u] sesinin getirilmesiyle oluşturulmuş ve anlam olarak "Hayk'ın Ülkesi" manasında kullanılmıştır. Diğer taraftan mitolojik karakter ve endonim bir kelime olan Hayk'ın son eki *-k* [q] ile Ermenice çoğul eki *-k'* [p] harfi arasında da önemli bir ayrım vardır. Çünkü kişi olan *Hayk*, "Հայկ" biçimiyle yazılırken çoğul manada kullanılan *Hayk'*, "Հայք" şeklinde yazılmaktadır. *Hay* sözcüğünün etimolojik tartışmaları hakkında ayrıca bk. James R. Russell, "Early Armenian Civilization", **The Armenians, Past and Present in the Making of National Identity**, (Ed. E. Herzig-M. Kurkchyan), RoutledgeCurzon, London; New York, 2005, s. 30.

Ermenilerin kökenleri veya Anadolu'nun doğusunda ne zamandan itibaren bulundukları hususunda en çok atıf yapılan kaynak Herodotus'un *Tarihi*'dir. Herodotus'un düştüğü *Ermenilerin Phrygia yerleşimleri olduklarını ve Phrygialıların Paphlagonialılar, Armenialıların ise Phrygialılar gibi silah kuşandıklarını* notu, Ermenilerin MÖ XIII. yüzyılda batıdan doğuya göç eden *Phrygialıların* bir kolu olduğu düşüncesini ortaya çıkarmıştır.³⁵ Bu yaklaşım, sonraki yüzyıllarda da etkisini sürdürmüş ve hem Xenophon hem de Strabo, Ermenileri batıdan gelen kavimlerle ilişkilendirmişlerdir. Xenophon, Anadolu'nun doğusunda *Armenia* ismiyle anılan coğrafyadan sıkça bahsederken³⁶ Strabo, Herodotus gibi kıyafetler üzerinden şekilsel bir Ermeni imajı çizmektedir.³⁷ Bu açıdan Eskiçağ Yunan kaynakları, Ermenilerin Anadolu'nun yerel halklarından olmadıklarını ve büyük olasılıkla Hititlerin yıkılması ile Kimmerlerin Urartu saldırıları arasında bir zamanda Anadolu'ya ulaştıkları konusunda hemfikirdirler. Bu bağlamda Ermenilerin Urartuların ardılı oldukları düşüncesi Yunan kaynakları tarafından desteklenmemektedir. Ayrıca, Urartu ve Ermeni dili arasındaki ayrım filolojik olarak açık bir şekilde tespit edilmiş ve Ermenilerin Hint-Avrupa dil ailesine, Urartuların ise Kafkas dil grubuna ait olduklarını ortaya konulmuştur.³⁸ Muhtemeldir ki, Urartuların yıkılmasının ardından otorite boşluğu yaşanan bölgede Ermeniler bir miktar güç kazanmış ve hatta Xenophon'un anlatısına göre Akhaimenid hanedanının kurucusu olan Büyük Cyrus'un (MÖ 559-530) gözünü korkutmuşlardır. Xenophon, Cyrus'un Med/Medya Krallığını nasıl ele geçirdiğini ve bu sırada Ermenilerle nasıl mücadele ettiğini uzun pasajlar halinde anlatmaktadır.³⁹ Yunanlıların Ermeniler hakkındaki kulaktan duyma ve hikâyeci anlatımlarını ilk defa teyit eden Akhaimenid hanedanının en önemli Krallarından Büyük Dariüs'un hazırlattığı Behistün

³⁵ Herodotus, **The Persian Wars** (Hdt. VII.72-73), (Çev. Alfred D. Godley), C 1-4, Harvard University Press, Cambridge; MA, 1920-1925, s. 72-73.

³⁶ Xenophon, **Anabasis** (Xen. *Anab.* IV.4.4-5), (Çev. Carleton L. Brownson; rev.ed. John Dillery), C 1-7, Harvard University Press, Cambridge; MA, 1998, s. 4-5.

³⁷ Strabo, **Geography** (Strab. XI.14.12), (Çev. Horace L. Jones), C 1-7, Harvard University Press, Cambridge; MA, 1917-1932, s. 12.

³⁸ Bu konuda önemli bir ayrıntı da arkeolojik verilerden gelmektedir. Nitekim Urartular ile Ermeniler arasında yer isimleri ve özellikle çanak çömlek gibi materyaller üzerinden de önemli farklılıklar vardır. Ayrıca bk. Şevket Dönmez, **Anadolu ve Ermeniler**, Anadolu Öntarih Yayınları, İstanbul, 2016, s. 54-55.

³⁹ Xenophon, **Cyropaedia** (Xen. *Cyr.* III.1.1-15), (Çev. Walter Miller), C 1-4, Harvard University Press, Cambridge; MA, 1914, s. 1-15.

Yazıtı'dır. Yazıtın 26. ile 30. sütunları arasında Ermenilerin Akhaimenidlere karşı isyanı ve Dariūs'un bu isyanı nasıl bastırdığı anlatılmaktadır. Söz konusu yazıt, Ermenilerin MÖ 518'ten itibaren resmi yazıtlarda kendilerine yer edindiklerini ve bulundukları bölgelerde kayda değer bir güce ulaştıklarını göstermektedir. Herodotus'un anlatısına göre, isyanın sona erdirilmesine müteakip Armenia üzerinde kontrolü sağlayan Dariūs, bölgeden 400 *talanta* gümüş vergi almıştır.⁴⁰

Armenia Bölgesinde Satraplık ve Krallık

Büyük Cyrus'un, imparatorluğun genişleyen topraklarını daha rahat idare edebilmek için MÖ 530'lu yıllarda geliştirdiği *satraplık* sistemi uyarınca, İran coğrafyası belirli parçalara ayrılmış ve vergi toplama konusunda önemli bir istikrar ile güven sağlanmıştır. Bu yapının içinde Armenia, Herodotus'un notlarından anlaşılacağı üzere 13. *satraplık* olarak sisteme dâhil olmuşlardır.⁴¹ Haliyle Armenia'nın bu tarihten sonraki yönetimi de Akhaimenid hanedanı tarafından atanan satraplar tarafından sağlanmıştır.

Armenia'daki satraplık sistemi hakkında ya da idari yapılanmanın nasıl oluşturulduğu hususunda kaynaklar fazla aydınlatıcı bilgiler içermemektedir. Mesela Xenophon'un, Genç Cyrus'un (MÖ ?-401) ölümünü anlatırken kullandığı *Media, Armenia ve Kadusia*⁴² ifadeleri Armenia'nın coğrafyasıyla ilgili olarak birtakım ipuçları taşımasına rağmen yönetimi konusunda kesin bilgiler vermez. Bu yüzden MÖ IV. yüzyılda Armenia'nın yönetimi ve ilk hanedanının oluşması hakkında, sadece birkaç kaynağa yapılan atıflarla tartışmaya açık bir sonuca varılabilir. Bu kaynakların en önemlilerinden olan *Anabasis* Armenia'nın geniş ve gelişmiş bir bölgeyi kapsadığını ve yöneticisinin (satrap) I. Orontes (MÖ 401-344, "Eruand") isminde bir İran soylusu olduğunu ifade etmektedir.⁴³ Bu Orontes, İran Kralı II. Artaxerxes'in (MÖ 404-358) kızı Rhodogune ile evlenmiş ve Doğu Armenia'nın satrapı olmuştur. Geçmişle olan bağları net olarak ortaya konulamasa da I. Orontes'ten öncesinde muhtemelen aynı aileden bir Hydarnes'in Armenia satrapı olduğu Strabo ta-

⁴⁰ Herodotus, **The Persian Wars** (Hdt. III.93); John M. Cook, **The Persian Empire**, Schocken Books, New York, 1983, s. 79.

⁴¹ Herodotus, **The Persian Wars** (Hdt. III.93).

⁴² Xenophon, **Cyropaedia** (Xen. Cyr. VIII.7).

⁴³ Xenophon, **Anabasis** (Xen. Anab. III.5.17).

rafından ifade edilmektedir.⁴⁴ Böylece Armenia bölgesindeki satraplığın tarihi Dariüs'u tahta getiren yedi büyük İranlı ailenin tarihiyle birleştirilmektedir. Armenia'daki satrap hanedanı Orontidler⁴⁵ MÖ 360'lı yılların büyük satrap isyanı sırasında ilk başta isyana destek vermişse de kısa süre içerisinde diğer isyancılardan ayrılmıştır. Büyük İskender'in bölgeye gelişiyle birlikte Akhaimenid merkezi gücü tasfiye edilmişse de Orontid hanedanının bir müddet daha konumunu koruduğu dikkat çekicidir, zira II. Orontes, Gaugamela savaşından hemen sonra, Armaouira'ya (Armavir) dönerek burada Krallığını ilan etmiştir.⁴⁶ Kafkasya tarihi çalışmalarının en önde gelen ismi olan Cyril Toumanoff, Nemrut Dağı'nın zirvesindeki yazıtlarda, II. Orontes'in Krallığını ilan etmesinin ardından *basileus* unvanını kullandığını belirtmektedir.⁴⁷ Söz konusu yazıtlarda, daha sonra Ermenilerin başına geçen III. Orontes (MÖ 317-275?) *basileus* olarak nitelenmese de, Sicilyalı Diodorus'un, III. Orontes'i yine *basileus* olarak adlandırması kayda değerdir.⁴⁸ Orontid hanedanının son temsilcisi IV. Orontes (MÖ 220-190) ise, başkent kabul edilen Armaouira'yı kendi ismini verdiği Eruandaşat şehrine taşıyarak bölgede yeni bir merkez yaratmıştır.⁴⁹ Ne var ki IV. Orontes'in özellikle idari alanlardaki girişimleri, kısa bir süre sonra kendisine isyan eden *strategos* I. Artaxias (MÖ 190-159) ve Zariadres (MÖ 212-188) ile son bulmuş ve Orontid hanedanı etkisini kaybederek yerini Artaxiad (Artaşesian) hanedanına bırakmıştır.

⁴⁴ Strabo, **Geography** (Strab. XI.14-15).

⁴⁵ Eski Yunan kaynaklarının *Orontid* ismiyle andıkları hanedan, orta Farsçada *Arwand*, Ermeni kaynaklarında ise *Eruanduni* [Երուանդունի] olarak yer almaktadır. Bu bağlamda İran kökenli olan Eruanduni hanedanının etimolojisi, İran kültürünün Armenia üzerinde ne derece etkili olduğunu göstermektedir. Nitekim eponim bir kelime olan *[Y]eruand*, büyük ihtimalle Avesta'daki *aurand/aurvant* kelimesinden türemiştir. Konu hakkında ayrıca bk. Cyril Toumanoff, **Studies in Christian Caucasian History**, Georgetown University Press, Washington DC, 1963, s. 278; David M. Lang, "Iran, Armenia and Georgia", **Cambridge History of Iran**, (Ed. Ehsan Yarshater), C 3/1, Cambridge, 2006, s. 505.

⁴⁶ Toumanoff, **a.g.e.**, s. 289. Ermeni literatürü Urartular ile Ermeniler arasında bağlantı kurmak için Armaouira'nın kuruluşunun Urartu Kralı I. Argishti (MÖ 786-764) dönemine kadar geri gittiğini ifade etmektedir. Mesela bk. Rouben P. Adalian, **Historical Dictionary of Armenia**, The Scarecrow Press, Lanham; Maryland; Oxford, 2002, s.26.

⁴⁷ Toumanoff, **a.g.e.**, s. 289.

⁴⁸ Diodorus Siculus, **Library of History** (Diod. XI.31.19), (Çev. Francis R. Walton), C 11, Harvard University Press, Cambridge; MA, 1957, s. 19.

⁴⁹ Movses Xorenac'i, **History of the Armenians** (MX, II.39), (Çev. Robert Thomson), Harvard University Press, Cambridge; MA; London, 1978, s. 39.

Büyük İskender Armenia'yı doğrudan fethetmemiş olsa da geride bıraktığı Yunan mirası Ermeniler arasında geniş bir tabanda yayılım göstermiştir. İskender'in kısa süreli etkisinin ardından Seleucus İmparatorluğu'nun hâkimiyetine giren Armenia, merkezden atanan yöneticilerle idare edilmiştir. Artaxiad hanedanını kuracak olan I. Artaxias da, Seleucuslar tarafından bölgeye atanan bir *strategos* olmakla birlikte, aynı zamanda Ermeni Kralı IV. Orontes'in Kraliyet ailesine mensup bir prenstir. I. Artaxias, *strategos* unvanını aldıktan bir süre sonra da isyan ederek IV. Orontes'i öldürmüş ve Magnesia Savaşı'nı (MÖ 190) fırsat bilerek yarı özerk bir yönetim oluşturmayı başarmıştır. Movsēs Xorenac'i, I. Artaxias'ın, Arşakid kanı taşımasından ötürü IV. Orontes'e cenaze merasimi düzenlediğini ayrıca not etmektedir.⁵⁰

Roma Cumhuriyeti'nin üstünlüğüyle sona eren Magnesia Savaşı'nın ardından yapılan Apamea Antlaşması (MÖ 188), yalnızca Romalıların Anadolu ile geniş olarak tanışmalarına yol açmamış, aynı zamanda Seleucusların ve bilhassa Armenia'nın yönetim mekanizmalarını da etkilemiştir. Çünkü bu antlaşmayla Seleucuslar sadece Batı Anadolu'yu terk etmemiş, Krallıklarının geri kalan kısmında da kontrolü kaybetme noktasına gelmişlerdi. Bu noktada I. Artaxias Ermeniler üzerinde hâkimiyetini pekiştirerek Krallık iddiasına bulunması da bu siyasal şartlar içerisinde gerçekleşmişti. Strabo'nun ifadesine göre I. Artaxias Yukarı (Büyük) Armenia'yı, Zariadres ise Aşağı (Küçük) Armenia'yı yönetim alanı olarak bölüşmüşler ve Krallıklarını ilan etmişlerdir.⁵¹ Krallığını ilanının ardından bir süre daha IV. Orontes'in kurduğu kenti merkez edinen I. Artaxias, kendi ismini taşıyan, Artaxata (Artaşat) isminde yeni bir şehir inşa etmiş ve MÖ 176 yılında idaresini buraya taşımıştır.⁵² Movsēs Xorenac'i'nin anlatımına göre, Artaxata'nın Ermenilerin üçünü tarihi başkenti olmasının hemen ardından Alanlar, Armenia'yı işgale kalkışmış, ancak çatışmalar sırasında Armenia Kralı I. Artaxias, Alan Kralı'nın oğlunu esir almayı başararak bu işgal girişimini savuşturmuştur.⁵³

MÖ 188 yılındaki Apamea Antlaşması, Armenia'yı Romalılara bağlamamış ancak Roma senatosu ile I. Artaxias arasında Seleucuslara karşı bir-

⁵⁰ Movses Xorenac'i, **History of the Armenians** (MX, II.46).

⁵¹ Strabo, **Geography** (Strab. XI.14.15). Ermeni literatüründe Büyük Armenia (Mets Hayk' [Մեծ Հայք]) ve Küçük Armenia (P'ok'r Hayk' [Փոքր Հայք]) şeklinde iki temel coğrafi ayırım vardır.

⁵² Strab. XI.14.6; Plut. Luc. XXXI.4; MX, II.49.

⁵³ Xorenac'i, **History of the Armenians** (MX, II.50).

liktelik kurma fikrini doğurmuştu. Ne var ki MÖ 165 yılında IV. Antiochus (MÖ 175-164) Armenia'yı yeniden kontrol altına almayı kısmen de olsa başarmıştır. Zira Appianus, I. Artaxias'ın, IV. Antiochus'a karşı mücadelede başarılı olamadığını ifade etmektedir.⁵⁴ Armenia'nın işgalinden bir yıl sonra, MÖ 164 yılında IV. Antiochus'un ölmesi Ermenilerin kısa süren Seleucus baskısından kurtulmalarını sağlamıştır. MÖ 159 yılında ise bu kez Armenia Kralı I. Artaxias ölmüş ve yerine I. Artavasdes (MÖ 159-120?) geçmiştir. Movsēs Xorenac'i, Ermenilerin efsanevi ataları arasına yerleştirdiği I. Artaxias'ın ölümünün ardından ona yapılan övgüleri ayrıntılı olarak betimlemektedir.⁵⁵ I. Artaxias'ın kurduğu bu Armenia Krallığı, I. Artavasdes döneminde nispi bağımsızlığını önemli ölçüde kaybetmiş ve bölgede bu defa Arşakid egemenliği başlamıştır. MÖ III. yüzyılın ortalarından itibaren İran'da etkin bir güç olmaya çalışan Arşakidler, bilhassa II. yüzyılın sonlarına doğru egemenlik alanlarını batıya doğru yayarak, II. Mithradates (MÖ 121-91) döneminde Armenia bölgesinin kontrolünü ele geçirmiş ve I. Artavasdes'in ya da I. Tigranes'in (MÖ 115-95) oğlu olan II. Tigranes'i esir etmiştir. Böylece Medler'in, Akhaimenidlerin ve Seleucusların ardından Arşakidler de Armenia'nın iç meselelerinde aktif olarak rol alan başka bir güç olmuştur. Bu durum, ancak MÖ 95 yılında esirlikten dönüp Kral olan II. Tigranes'in güç kazanmasıyla son bulmuştur.

Armenia'nın yeni Kralı II. Tigranes'in esarete kaldığı uzun yıllar boyunca Armenia yönetim alanı olarak birkaç parçaya ayrılmıştı. Bundan dolayı II. Tigranes'in ilk çabaları bu idari parçalanmışlığı ortadan kaldırmaya çalışmak oldu. Bu politika doğrultusunda önce MÖ 94 yılında Sophene Kralı Artanes'i tahttan indirdi, ardından Arşakidlere verdiği 70 vadiyi geri alarak yeniden Yukarı Armenia'ya bağladı.⁵⁶ Söz konusu dönemde II. Tigranes'in en büyük başarısı ise, bir süredir Roma Cumhuriyeti'ne meydan okuyan Pontus Kralı VI. Mithradates (MÖ 120-63) ile ittifak kurmasıdır. Krallığının ilk yılında Pontus ile Armenia arasında Roma'ya ve Cappadocia'ya karşı ittifak antlaşması yapılmış ve II. Tigranes, VI. Mithradates'in kız kardeşiyle evlenmiştir.⁵⁷

⁵⁴ Appian, **Roman History** (App. *Syr.* XI.8.45), (Çev. Horace White), C 1-4, Harvard University Press, Cambridge, MA, 1912-1913, s. 45.

⁵⁵ Xorenac'i, **History of the Armenians** (MX, II.13).

⁵⁶ Strabo, **Geography** (Strab. XI.14.15).

⁵⁷ Appian, **Roman History** (App. *Mithr.* XII.2.13); Murat Arslan, **Roma'nın Büyük Düşmanı Mithradates VI Eupator**, Odin Yayıncılık, İstanbul, 2007, s. 103, 112; Ad-

II. Tigranes, bu akrabalık bağından da aldığı cesaretle Cappadocia'ya karşı daha saldırgan bir tavır sergilemiştir. Roma Cumhuriyeti'nin hamiliğini yaptığı Cappadocia ise, II. Tigranes ve VI. Mithradates saldırılarına dayanamamış ve Cappadocia Kralı I. Ariobarzanes (MÖ 95-63) tahttan uzaklaşmak zorunda kalmıştır.⁵⁸ Yunanlı hatip Cicero, Roma Cumhuriyeti'nin düşmanlarına olan kızgınlığını *iki Kral bütün Asya'yı tehdit ediyorlar* sözleriyle ifade etmektedir.⁵⁹ Henüz gücünün zirvesine erişememiş olsa da Cicero'nun II. Tigranes hakkındaki endişeleri yersiz değildir. Çünkü II. Tigranes, yalnızca birkaç yıl sonra, II. Mithradates'in ölümünün ardından zayıflayan Arşakidler üzerinde etkili olmaya başlamış ve MÖ 83 yılında, iç siyasi problemleri olan Seleucus topraklarına girmiştir. Böylece, izafi de olsa Armenia tarihinin en bağımsız Kralı olan II. Tigranes, Iustinus'un notlarına göre Mısır'a kadar askeri bir ilerleme kaydetmiş ve Akdeniz'den Hazar Denizi'ne kadar ulaşan topraklarda hüküm sürmüştür.⁶⁰ Bu yüzden Movsēs Xorenac'i, II. Tigranes'ten ve kurduğu Tigranocerta şehriden övgü dolu ve ayrıntılı ifadelerle söz eder.⁶¹

II. Tigranes'in gücü, müttefiki ve kayınpederi VI. Mithradates'in Roma Cumhuriyeti karşısında giderek zayıflayan konumuyla eş değer oradan azalma göstermiştir. Pontus'a giren Roma komutanı Lucullus (MÖ 118-56), II. Tigranes'ten kendisine sığınan VI. Mithradates'i teslim etmesini istemiş ancak bu istek II. Tigranes tarafından reddedilmiştir.⁶² Üstelik II. Tigranes, kendisine *Krallar Kralı* demediği için Lucullus'a kızmış ve ona verdiği cevapta *imperator* unvanını kasıtlı olarak kullanmamıştır.⁶³ Dolayısıyla

rienne Mayor, "Common Cause versus Rome: The Alliance between Mithradates VI of Pontus and Tigranes II of Armenia", **Tarihte Türkler ve Ermeniler**, (Ed. M. M. Hülagü, vd.), C 1, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2014, s. 103.

⁵⁸ Hakob Manandyan, **Tigranes II and Rome**, Mazda Publishers, California, 2007, s. 25.

⁵⁹ Cic. *Leg. Man.* XII.

⁶⁰ Iust. XL.1-2; Theo Maarten van Lint, "The Formation of Armenian Identity in the First Millenium", **Church History and Religious Culture**, C 89, N. 1-3, Leiden, 2009, s. 264.

⁶¹ Xorenac'i, **History of the Armenians**, s. 30 (MX, I.30).

⁶² Memnon, **Herakleia Pontike Tarihi** (Memnon, XLVI.2) (Çev. Murat Arslan), Odin Yayıncılık, İstanbul, 2007; Maria Brosius, **The Persians**, Routledge, London; New York, 2006, s. 94.

⁶³ **Plutarch's Lives** (Plut. *Luc.* XXI.7), (Çev. Bernadotte Perrin), C 1-11, Harvard University press, Cambridge; MA 1940.

ısıyla Roma Cumhuriyeti'nin Pontus'un ardından Armenia'ya yönelmesi kaçınılmaz olmuştur. Appianus'un *yirmi beş metre yükseklikte ve yeterli derecede genişlikte* savunma duvarları olduğunu iddia ettiği Tigranocerta'yı kuşatan Roma kuvvetleri, Armenia üzerinde mutlak bir hâkimiyet sağlayarak II. Tigranes'in güçlü egemenliğini kırmayı başarmıştır.⁶⁴ Niccolò Machiavelli, Tigranocerta Savaşı'ndan önce II. Tigranes'in kendisine nasıl güvendiğini *gelenler elçi ise sayıları çok fazla, ancak gelenler askerse sayıları gerekenden çok az* sözleriyle not etmiştir.⁶⁵ Ancak şaşırtıcı bir şekilde II. Tigranes'in talihi tersine dönmüş ve IV. yüzyılda yazan Rufius Festus'un kayıtlarına göre ilk defa Toros Dağları'nın ötesine geçen Lucullus ve Pompeius gibi Roma komutanlarına karşı zafer kazanamamış ve bölgeyi büyük oranda terk etmek zorunda kalmıştır.⁶⁶ Başkent Tigranocerta kuruluşundan yalnızca 8 yıl sonra yeniden Artaxata'ya taşınmış ve bunun sonucu Ermenilerin asırlarca Roma ve Arşakid-Sâsânî hanedanları arasında tampon bir konumda kalmalarına neden olmuştur. II. Tigranes'in yerine geçen II. Artavasdes'in (MÖ 55-33) devraldığı Armenia'nın, Romalılar ve Arşakidler arasında bir denge siyaseti izlemeye çalışması bu çerçevede görülmelidir. Aynı şekilde, II. Artavasdes tahta geçişiyle beraber "Krallar Kralı" unvanını kullanmaya devam etmişse de, Roma ve Arşakidler arasındaki savaşların artmasıyla birlikte, Armenia Kralının unvanının herhangi bir anlamı kalmamıştır.

Romalılar ile Arşakidler arasında MÖ 53 yılındaki gerçekleşen Carrhae (Harran) Savaşı, Romalı General Crassus'un (MÖ 115-53) ölümüyle sonuçlanmış ve Arşakidler bu başarıları Romalıların bölge üzerindeki tesirlerinin artmasını tetiklemiştir.⁶⁷ Nitekim Crassus'un intikamının alınması ve II. Artavasdes'in başarısız İran seferinden ötürü cezalandırılması fikri Marcus Antonius'un (MÖ 43-33) doğu seferinin sebeplerini oluşturmuş ve bu sefer, bölgedeki karışıklığın ve belirsizliğin artmasına yol açmıştır. Durumun nispeten düzelmesi Roma Generali Corbulo'nun (7-67) 59-60 yıllarındaki doğu harekâtında başarı sağlaması⁶⁸ ve Artaxata ile Tigranocerta gibi merkezlerin

⁶⁴ Appian, **Roman History**, s. 81 (App. *Mithr.* XII.12.81).

⁶⁵ Niccolò Machiavelli, **Savaş Sanatı**, (Çev. B. Hasan), Doruk Yayıncılık, İstanbul, 2012, s.136.

⁶⁶ **The Breviarium of Festus: A Critical Edition with Historical Commentary** (Fest. *Brev.* XIII-XIV), (Ed. John W. Eadie), The Athlone Press, London, 1967.

⁶⁷ Richard N. Frye, **The Heritage of Persia**, Weidenfeld and Nicolson, London, 1962, s. 187.

⁶⁸ Hakob A. Manandian, **The Trade and Cities of Armenia in Relation to Ancient World Trade**, (Çev. N. G. Garsoïan), Livraria Bertrand, Lisbon, 1965, s. 85.

Romalıların eline geçmesinden sonra olmuştur. Romalılar ve Arşakidler arasındaki dönüm noktalarından biri olan 63 yılındaki Rhandea (modern Elazığ yakınları) barışı ise, Armenia'da bir süredir güç kazanan diğer bir hanedan Arşakidlerin Armenia'da yönetimi kazanmalarını sağlamıştır. Dio Cassius, Rhandea barışıyla, Artaxiad hanedanının son bulduğu 12/14 tarihinden itibaren Armenia'da devam eden taht karışıklığının sona erip, bölgenin bir süreliğine istikrara kavuştuğunu ifade etmektedir.⁶⁹ Arşakidlerin Armenia'da hanedanı nasıl ele geçirdikleri meselesi, Suetonius'un aktardığı Nero ve I. Tiridates (yak.61-yak.75) arasındaki buluşma sırasında, Armenia Kralının bağlılıklarını sunması ve Nero'nun ona taç giydirmesi hikâyesiyle açıklanabilir.⁷⁰ Böylece tuhaf bir şekilde, İran'daki Arşakid hanedanı ile Armenia'daki Arşakidler arasındaki yakın kültürel bağlara karşın, Armenia Kralları Roma himayesini tercih etmiştir.

Armenia'da Arşakid Hanedanının Doğuşu ve Gelişimi

Roma'da giydiği Krallık tacının ardından Armenia'ya dönen I. Tiridates, başkent Artaxata'nın yeniden imar ve ihya edilmesi için Romalılardan ricada bulunmuş ve bu isteği İmparator Nero tarafından olumlu karşılanmıştı. Bir taraftan bu inşa faaliyetleriyle ilgilenen I. Tiridates, diğer taraftan da neredeyse tüm Ortadoğu'yu tehdit eden Alan tehdidiyle uğraşmak zorunda kalmıştı. Birkaç asır önce de benzer şekilde saldırıya geçen Alanlar, bu kez çok daha geniş bir coğrafyaya doğru harekete geçmişler ve büyük oranda tahribata neden olmuşlardır. Yahudi tarihçi Iosephus, Alanların, Media (Atropatena, Atrpatakan) ile Armenia'ya saldırdıklarını ve buna karşılık olarak I. Tiridates'in Alanlarla savaşa girdiğini not etmiştir.⁷¹ Alanların birçok şehri talan etmelerinin ardından geri çekilmeleri ise Armenia'nın bir süre daha Romalıların vasalı olarak rahat yaşamlarına imkân tanımıştır.

⁶⁹ Dio Cassius, **Roman History** (Cass. Dio, LXII.21.1-4), (Çev. Earnest Cary-Herbert B. Foster), C 1-9, Harvard University Press, Cambridge; MA, 1914-1927, s. 1-4.

⁷⁰ Suetonius, *Lives of the Caesars*, (Suet. *Nero*, 13), (Çev. John C. Rolfe), C 1-2, Harvard University Press, Cambridge; MA, 1914; **Roman Civilization, The Empire**, (Ed. N. Lewis-M. Reinhold), C 2, Columbia University Press, New York, 1990, s. 33.

⁷¹ Josephus, **The Jewish War** (Ioseph. *Bell. Iud.* VII.7.4), (Çev. Henry St. J. Thackeray), C 1-3, Harvard University Press, Cambridge; MA, 1927, s. 4.

I. Tiridates'in ölümünün ardından Armenia'nın yeni Kralı Arrianus'un *iyi bir savaşçı* olarak tasvir ettiği Sanatruces (75-yak.110) oldu.⁷² Ancak Malalas'ın iddiasına göre Sanatruces, Krallığının sonuna doğru İmparator Traianus'a isyan ederek yönetim gücünü kaybetti.⁷³ Bu bağlamda Armenia üzerinden Romalılara üstünlük kurmak için fırsat kollayan İran Arşakidleri, Sanatruces'in yerine Parthamasiris'i (112-114) tahta geçirmek için çaba gösterdiyse de bu siyasi hamle Roma İmparatoru Traianus'un (98-117) bölgeye gelmesiyle yeni bir savaşa dönüştü. Traianus'un doğu seferinden haberdar olan Armenia Kralı Parthamasiris ise Roma İmparatoru'nu ziyaret ederek Krallığının resmen tanınmasını istemiş, ancak bu talep kabul görmediği gibi Parthamasiris'in de belirsiz şekilde ölümüyle sonuçlanmıştır.⁷⁴ Bu sefer sonucunda Mezopotamya, Babil ve Ctesiphon gibi merkezleri ele geçiren Traianus, Armenia'yı doğrudan Roma'nın bir eyaleti olarak ilan etti.⁷⁵ Ne var ki Traianus'un yerine geçen Hadrianus (117-138), Roma sınırlarını Fırat Nehri'ne kadar geri çekerek yeni bir savunma hattı oluşturmuş⁷⁶ ve Armenia'nın başına Roma'nın himayesi altında I. Vologases (117-136) isminde bir Kral atayarak Romalılar ile İran Arşakidleri arasında yeniden bir vasaı yapı tesis etmiştir.⁷⁷

I. Vologases'in Krallığı Armenia'nın hem II. yüzyılı hem de gelecek yüzyılları için önemli kültürel ve siyasi değişikliklere sahne olmuştur. Movsēs Xorenac'i, Arşakidlerin ilk başkentlerinin Vaıarsıpat ismiyle Kral I.

⁷² Scripta Minora et Fragmenta (Arr. *Parth.* F. 47), (Ed. Antoon G. Roos-Gerhard Wirth), C 2, K.G. Saur-Bibliotheca Teubneriana, Monachii; Lipsiae, 2002, s. 224-252; Josef Markwart, **Untersuchung zur Geschichte von Eran II**, Dieterich'sche Verlagsbuchhandlung, Leipzig, 1905, s. 221.

⁷³ **The Chronicle of John Malalas**, (Malal. *Chron.* II.3), (Ed. Elizabeth Jeffreys, Michael Jeffreys-Roger Scott), Australian Association for Byzantine Studies, Melbourne, 1986.

⁷⁴ Eutropius, **Breviarum** (Eutr. VIII.3), (Çev. Harold W. Bird), Liverpool University Press, Liverpool, 1993.

⁷⁵ Dio Cassius, **Roman History** (Cass. Dio, LXVIII.20.3); Neilson C. Debevoise, **A Political History of Parthia**, University of Chicago Press, Chicago, 1938, s. 225; Chris S. Lightfoot, "Trajan's Parthian War and the Fourth-Century Perspective", **The Journal of Roman Studies**, C 80, London, 1990, p. 118-119; Brian Campbell, "War and Diplomacy: Rome and Parthia, 31 BC-AD 235", **War and Society in the Roman World**, (Ed. J. Rich-G. Shipley), Routledge, London; New York, 2002, s. 236.

⁷⁶ **Historia Augusta** (SHA, *Had.* IV.5.1-4), (Çev. David Magie), C 1-3, Harvard University press, Cambridge; MA; London, 1921, s. 1-4.

⁷⁷ Anne E. Redgate, **The Armenians**, Blackwell Publishers, Oxford; Massachusetts, 2000, s. 91.

Vologases'in himayesinde kurulduğunu not etmiştir.⁷⁸ Ermeni Hristiyanlığının önemli bir merkezi olması hasebiyle Agat'angelos'un da üzerinde sıklıkla durduğu bu *yeni şehir* (*nor k' atak'*), 330 yılına kadar Ermeni Krallarının oturdukları merkez görevini üstlenmiştir. I. Vologases döneminden itibaren Arşakidlerin Armenia toplumu üzerinde yaptığı diğer önemli bir etki ise Armenia bölgesinin aristokratları olan *naxarar*ların oluşum ve gelişim evrelerinden hareketle, Arşakid etkisinin Ermeniler arasında ciddi manada karşılık bulmasıdır. Temelde bu süreç, II. yüzyılda yine Romalılar ile İran Arşakidleri arasında kalan Armenia'nın, batıdan uzaklaşıp İran Arşakidlerine yakınlaşmalarının önünü açmış ve Aramazd, Anahit ile Vahagn, Armenia'daki senkretik inancının temelini oluşturmaya devam etmiştir.⁷⁹ İran Arşakidlerinin idaresine yakınlık duyan *naxarar*ların Ermeni hiyerarşisinde Kraldan sonra yer almaları, Romalıların Armenia üzerindeki nüfuzunun azalmasına neden olmuştur.

I. Vologases'in ardından tahta geçen Sohaemus, (136-160/164-180) 161 yılında yeniden patlak veren Roma-İran savaşlarına kadar Roma hegemonyası altında Armenia'nın Kralı olarak kaldı. Günümüzde Britanya Müzesi'nde bulunan bir sikke, Sohaemus'un Roma İmparatoru Antoninus Pius'un (138-161) elinden Krallık tacını alışına tanıklık etmektedir.⁸⁰ Fakat Sohaemus'un yönetimi, Arşakid Kralı IV. Vologases'un (147-191), kendisini kovarak yerine Bakur (160-163) isminde İran Arşakidlerine bağlı bir Kral yerleştirmesiyle son buldu. Durumu öğrenen Marcus Aurelius (161-180), Roma ordularını bir kez daha doğuya yöneltti ve İran Arşakidlerini tamamen saf dışı bırakmayı başardı. Böylece Romalıların desteğini alan ve aynı zamanda Roma İmparatorluğu'nun konsül üyesi olan Sohaemus 164 yılında ikinci kez Armenia tahtına oturdu.⁸¹ Sohaemus'un yeniden Armenia Kralı

⁷⁸ Xorenac'i, **History of the Armenians** (MX, II.65).

⁷⁹ Artaxata'da Anahita ve Tır, Tordan'da Barşamin, Ani'de (Kamax) Aramazd, Erēz'de Anahita, T'il'de Nanē, Bagayariç'de Mihr ve Aştışat'ta Vahagn, Anahita ile Astlik tapınakları Armenia'daki temel inanç merkezleriydi. Bk. Aa, 784-790; P'B, III.3; YM, XXIII.75-76; Robert W. Thomson, **Agat'angelos, History of the Armenians**, (Çev. R. W. Thomson), State University of New York Press, Albany, 1976, s. 440.

⁸⁰ **The Roman Imperial Coinage**, (Ed. H. Mattingly-E. A. Sydenham), C 3, Spink and Son L^{TD}, London, 1930, s. 110.

⁸¹ Peter M. Edwell, **Between Rome and Persia: The Middle Euphrates, Mesopotamia and Palmyra under Roman Control**, Routledge, London; New York, 2008, s. 23; Martin Goodman, **The Roman World 44BC-AD180**, Routledge, London; New York, 2003, s. 73.

olması Romalılar ile Arşakidler arasındaki problemlerin son bulduğu anlamını taşııyordu. 190 yılında bu kez Armenia tahtına İran Arşakidlerinin desteğiyle I. Khosrov (yak.190-214) getirildi.⁸² Doğal olarak İran yanlısı politika izleyen I. Khosrov, Septimius Severus (193-211) ile Caracalla (211-217) gibi Roma imparatorlarına karşı direnemedi ve nihayetinde Caracalla tarafından azledildi. I. Khosrov'un Krallığının sona ermesi Armenia'daki isyanları sona erdirmediği gibi, aksine Romalıların Armenia üzerindeki idari etkisine de darbe vurdu. Problemin çözümü Arşakid prensi olan ama Roma İmparatoru Macrinus (217-218) tarafından taç giydirilen bir Ermeni Kral üzerinden oldu. I. Khosrov'un oğlu II. Tiridates (217-252), 217 yılında Ermenilerin yeni Kralı unvanını aldı.⁸³ II. Tiridates'in uzun Krallığı döneminde batıda Roma İmparatorluğu III. yüzyıl krizine girerken İran'da ise Arşakidlerin yerini taze bir güç olarak Sâsânîler almıştır.

Sâsânîler ve Romalılar Arasında Armenia

Sâsânîlerin ilk hükümdarları I. Ardaşîr'in (224-241/2) 224 yılında Tanrı Ahura Mazda'nın elinden aldığı Krallık yüzüğü ile İran'da başlayan Sâsânî hâkimiyeti, Roma-İran savaşlarının ve dolayısıyla da Armenia coğrafyasının yeni bir döneme girmesine yol açmıştır. Çünkü Sâsânî hanedanı, kurulduktan hemen sonra hedef coğrafyasını Anadolu'nun doğusu ile Mezopotamya olarak belirlemiş ve bu politika doğrultusunda atalarından miras kaldığını iddia ettikleri Anadolu ve Armenia'ya doğru harekete geçmişlerdir.⁸⁴ Romalıların o tarihlerdeki imparatoru Severus Alexander (222-235), vakit kaybetmeksizin karşılık vermiş ve böylece Romalılar ile Sâsânîler arasındaki ilk savaş resmen başlamıştır. Yeni bir çekişmenin ortasında kalan Armenia Kral II. Tiridates ise, bağlı olduğu Romalıları destekleme fikrinden geri adım atmayarak 244 yılına kadar Romalıların yanında yer almıştır. Ancak 244 yılı Roma- Sâsânî ilişkilerinin değişmeye başladığı ve Sâsânî gücünün Romalılara kıyasla daha belirgin hale geldiği yeni bir dönemin habercisidir. Eutropius'un *İmparator Perslerle giriştiği savaşta büyük bir başarı gösterip Perslerin komutanı Xerxes'i*

⁸² Xorenac'i, **History of the Armenians** (MX, II.64).

⁸³ Xorenac'i, **History of the Armenians** (MX, II.67); Nina G. Garsoïan, "The Arşakuni Dynasty", **The Armenian People from Ancient to Modern Times**, (Ed. R. G. Hovannisian), C 1, St. Martin's Press, New York, 1997, s. 71.

⁸⁴ Ünlü İslam tarihçisi Taberî, I. Ardaşîr'in 5 asır önce Büyük İskender tarafından öldürülen III. Dârîüş'un intikamını almak niyetinde olduğunu söylemektedir. Bk. Taberî, I.814.

yendi ifadesiyle çizdiği pozitif imaj, gerçekte III. yüzyıl krizinin de etkisiyle giderek zayıflayan Romalıların zafiyetlerini örtmeye yetmemektedir.⁸⁵ I. Ardaşir'in oğlu I. Şābuhr'un (239/240-270/2) çocuk yaşta⁸⁶ hükümdar oluşunu fırsat gören Roma İmparatoru III. Gordianus'un (238-44) karşı saldırısı ve 244 yılında Felluce (Irak) yakınlarındaki savaşta Roma ordusunun bozguna uğraması, Armenia politikasının her iki taraf için de gözden geçirilmesine vesile olmuştur. Genç İmparator III. Gordianus'un ölümünü sahiplen Sāsâniler, Naqş-e Rostam'daki Yazıtları'nda III. Gordianus'un Sāsâniler tarafından savaşta öldürüldüğünü resmettirmişlerdir.⁸⁷ III. Gordianus'un ardından imparator olan Philippus'un (244-249) ise Armenia üzerindeki haklarından vazgeçmekten ve Sāsânilere haraç ödemekten başka çaresi kalmamıştı.⁸⁸ Bu sayede Armenia üzerindeki denetimi ele geçiren I. Şābuhr, 252 yılında doğrudan bölgeyi işgal etti ve oğlu Ohrmezd-Ardaşir'i *Wuzurg Šāh Arminān* (Armenia'nın büyük Kralı) unvanıyla Armenia Kralı olarak atadı.⁸⁹ Aynı dönemle ilgili olarak kronolojik hatalar barındıran ve Agat'angelos tarafından aktarılan öyküye göre, Armenia Kralı II. Khosrov (279?-287?) I. Şābuhr'un kışkırtma ve teşvikiyle Anak adlı bir Arşak ya da Surēn soylusu tarafından öldürüldü.⁹⁰ Hikâyeye göre II. Khosrov'un oğlu Tiridates (298/9-

⁸⁵ Eutropius, *Breviarum* (Eutr. VIII.23).

⁸⁶ *The History of al Tabari* (Taberî, I.838), (Çev. Joel L. Kraemer ve diğerleri), C 1-40, State University of New York Press, Albany, 1989.

⁸⁷ *Minor Inscriptions of Kactir, together with the end of Naqş-i Rustem* (KNRm, 12); *Les Inscrittions de la Perse Achemenide* (DNe, 20) (Çev. Pierre Lecaq), Galliamard, Paris, 1997; *Die Dreisprachige Inschrift Sabuhrs I. an der Kabai Zardust* (ŠKZ, Pārsīg, 3-4. III). Gordianus'un ölümü hususunda Roma kaynakları aynı fikirde değildir. Bk. Eutr. IX.2; Aur. Vic. XXVII.2; Oros. VII.19.5; Mehmet, A. Kaya, "III. Gordianus'un Pers (Sasani) Seferi: Güzergâh, Savaşlar ve İmparatorun Ölümü", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C 20, S 1, s. 165.

⁸⁸ Zon. XII.19; John Drinkwater, "Maximinus to Diocletian and the 'Crisis'", *Cambridge Ancient History*, (Ed. A. K. Bowman, P. Garnsey-A. Cameron), C 12, Cambridge University Press, Cambridge, 2008, s. 36; Matthew P. Canepa, *The Two Eyes of the Earth: Art and Ritual of Kingship Between Rome and Sasanian Iran*, University of California Press, Berkeley; Los Angeles; London, 2009, s. 53.

⁸⁹ *Die Dreisprachige Inschrift Sabuhrs I. an der Kabai Zardust* (ŠKZ, Pārsīg, 18); Xorenac'i, *History of the Armenians* (MX, II.78); Zonaras, *The History of Zonaras* (Zon. XII.21); Mes'ûdi, *Les Prairies Do'r* (Mes'ûdi, II.166) (Çev. Barbier de Meynard-Pavet deCouteille), C 1-5, Societe Asiatique, Paris, 1962-1997; Michael Kulikowski, *Imperial Triumph: The Roman World from Hadrian to Constantine*, Profile Books, London, 2016, s.155.

⁹⁰ *The History of Lazar P'arpc'i* (LP', I.2; T'A, I.9), (Çev. Robert W. Thomson), Scholars Press, Atlanta, 1991; Movses Dasxurançi, *The History of the Caucasian Albanians*

330 “IV. Tiridates”) Roma topraklarına, Anak’ın oğlu Grigor ise Cappadocia Caesareasi’na kaçırıldı.⁹¹ Böylece Armenia’nın doğusu Sâsânî topraklarına bağlı olarak kalırken I. Şābuhr’un kendisine sadık olduğunu düşündüğü IV. Artavasdes (252?-287?) *rex Armeniorum* unvanıyla Armenia’nın yönetimi aldı.⁹² Gerçekte bu tabiiyet, Armenia’daki Arşakidler için bağımsızlıktan uzaklaşma anlamı taşıyor olsa da Sâsânî hâkimiyeti, Armenia topraklarının yaklaşık 30 yıl boyunca büyük bir savaştan uzak durmasını sağlamıştır.

Armenia’nın yönetimini ele geçiren Sâsânîlerin Romalılarla olan savaşları III. yüzyılın sonlarına kadar genelde Sâsânîlerin üstünlüğü şeklinde devam etti. 260 yılında Roma İmparatoru Valerianus (253-260), I. Şābuhr’a esir düştü ve Lactantius’un hikâyesine göre tarifsiz aşağılamayla karşı karşıya kalarak öldürüldü.⁹³ Romalıların hafızasından silinmeyecek olan bu hadiseden 12 yıl sonra, I. Şābuhr’un ölümünü izleyen günlerin sabahında I. Ohrmezd (272-273) Sâsânî tahtına oturdu. I. Ohrmezd’in hükümdarlığı kuşku yok ki Romalıların uzun süren Sâsânî tahakkümünden bir nebze olsun sıyrılabilecekleri yeni bir döneme işaret ediyordu. Çünkü I. Şābuhr’un halefleri bir taraftan kendi iktidar savaşları ile meşgul olurken, diğer yandan da doğu sınırlarındaki Hun tehditleriyle uğraşmak zorunda kalmışlar-

(MD, I.13) (Çev. Charles J.F.Dowsett), Oxford University Press, London, 1961; Yovhannes Drasxanakerc’i, **History of Armenia** (YD, VIII.2), (Çev. Krikor H. Maksoudian), Scholars Press, Atlanta, 1987.

⁹¹ Agat angelos, **History of the Armenians** (Aa, 25-34) (Çev. Robert W. Thomson), State University of New York Press, Albany, 1976; MX, II.74. Diğer taraftan Movsēs Xorenac’i, iki değil bir çocuğun hayatta kaldığını ve onun da aydınlatıcı Grigor olduğu üzerinde durmaktadır. Bk. MX, II.74. Ayrıca bk. P’B, III.2; Nicolas Adontz, “Gregoire l’illuminateur et Anak le Parthe”, **Revue des Études Arméniennes**, C 8, Paris, 1928, s. 235-236. Benzer şekilde Gürcü kroniklerinin toplandığı *K’art’lis C’xovreba*, hatalı kronoloji izleyerek Armenia’dan kaçırılan tek bir çocuk olduğunu ve (IV) Tiridates’in, İran’ın Armenia’yi istila ettiği 252 yılından sonra kaçırıldığını söylemektedir. Bk. **Historie de la Georgie: Depuis l’Antiquite Jusqu’aua XIXe Siecle** (K’C’, 39-40), (Çev. Marie-Felicite Brosset), Impr. De l’Academie Imperiale des Sciences, S.-Petersbourg, 1849, s. 39-40.

⁹² IV. Artavasdes’in Armenia’daki idaresine ilişkin bk. *KNRm*, 6; **The Shahnama of Ferdowsi** (Firdevsî, 1422), (Çev. Arthur G. Warner-Edmond Warner), C 1-9, Routledge, London, 2000.

⁹³ Lactantius, **De Mortibus Persecutorum** (Lac. *DMP*, 5.3-4), (Çev. John L. Creed), Clarendon Press, Oxford, 1984, s. 3-4; Peter Edwell, “Sasanian Interactions with Rome and Byzantium”, **The Oxford Handbook of Ancient Iran**, (Ed. D. T. Potts), Oxford University Press, Oxford, 2013, s. 844.

dı.⁹⁴ Fırsatı değerlendirmek isteyen Roma İmparatoru Carus'un (282-283), doğu seferi kesin neticeyle sonuçlanmamasına rağmen Romalıların psikolojik yenilgiden kurtulmaları noktasında önemli görülebilir. Çünkü Carus, bu sefer sırasında hayatını kaybetse de Sâsânîlerin en ünlü kentlerinden olan Coche ve Ctesiphon'u ele geçirmeyi başarmıştı.⁹⁵ III. yüzyıl krizini bitiren Diocletianus'un (284-305) tahta yükselişi ise, uzun süredir Sâsânîlerin hâkimiyetinde olan Armenia'nın yeniden Romalılar rehine geçmesi sağladı. Romalıların desteklediği III. Tiridates'in⁹⁶ yönetimine giren Armenia'nın batısı (ya da tamamı) Roma'ya bağlı bir bölge haline gelirken Paikuli Yazıtları bu durumun tam tersi yönünde bilgi vererek 293 yılında dahi Narseh'i Armenia Kralı olarak adlandırmaya devam etmektedir.⁹⁷ Fakat aynı dönemde İran toprakları iç savaşa sahne olduğundan Sâsânîlerin Armenia üzerindeki gücü önemli derece zayıfladığı aşikârdır. Sâsânîlerin yaşadıkları iç karışıklıklar ancak I. Şābuhr'un oğlu Narseh'in (293-302) Armenia'dan dönerek İran Kralı olmasıyla son bulmuş ve Narseh, 295-296 yıllarında yeniden Armenia'yı işgal edecek güce erişmişti.⁹⁸ Sâsânî ordularının yeniden Armenia'ya yönelmesi üzerine III. Tiridates, hamisi olarak gördüğü Roma İmparatorluğu'na sığındı. Sâsânî-Roma ilişkilerindeki bu yeni gerilim ancak iki savaşla sona erdi. Bu savaşların ilkinin Sâsânîler, ikincisini ise Romalılar kazandı ve Sâsânî Kralı Narseh, 299 yılındaki Nisibis Antlaşması'nın şartlarını çaresiz kabul etmek zorunda kaldı.⁹⁹

⁹⁴ Turhan Kaçar, "Dünyaya İki Işık: Geç Antikçağ'da İran ve Roma", **Doğu-Batı Düşünce Dergisi**, S 61, Ankara, 2012, s. 159.

⁹⁵ Greg Fisher, **Between Empires: Arabs, Romans, and Sasanians in Late Antiquity**, Oxford University Press, Oxford; New York, 2011, s. 32.

⁹⁶ II. Khosrov'un ortadan kaldırılmasından sonra (takriben 287?) ya da aynı dönemlerde II. Khosrov'un kardeşi ve Elişe'ye göre aynı zamanda katili III. Tiridates (287-298?), batı Armenia'nın yönetimine geçti. Bk. Elişe, **History of Vardan and the Armenian War** (Elişe, III.p72), (Çev. Robert W. Thomson), Harvard University Press, Cambridge; MA; London, 1982, s. 72; Garsoïan, a.g.m., s. 74.

⁹⁷ **Paikuli Inscription**, in; Paikuli; Monument and Inscription of the Early History of the Sasanian Empire (*NPi*, §III), (Ed. Ernst Hazfeld), Dietrich Reimer, Ernst Vohsen, Berlin, 1924, s. 94-118. Ayrıca bk. Timothy D. Barnes, **The New Empire of Diocletian and Constantine**, Harvard University Press, Cambridge; MA; London, 1982, s. 51.

⁹⁸ Ammianus Marcellinus, **History** (Amm. Marc. XXIII.5.11), (Çev. John C. Rolfe), C 1-3, Harvard University Press, London; Cambridge; MA, 2000; Kulikowski, a.g.e., s. 206.

⁹⁹ **Quaestiones de Notitia Dignitatum** (Ed. Otto Seeck) Lange, Berolini, 1872 (*Not. Dig. Or. XXXVIII*); Amm. Marc. XXV.7.9; Peter Patrikios, **The Lost History of Peter**

Armenia'nın Dönüşümü: Ermeniler ve Hristiyanlık

Nisibis Antlaşması'nın ardından Armenia'da 252 yılından beri süren Sâsânî egemenliği sona erdi ve II. Khosrov'un öldürülmesinden sonra Roma topraklarına kaçırılarak Licinius'un (308-324) sarayında büyütülen IV. Tiridates, Armenia'nın yeni Kralı oldu.¹⁰⁰ IV. Tiridates'in Krallığı, yeni bir inanç sisteminin kabulü nedeniyle belki de Ermeni tarihinin en önemli dönüm noktasıdır. Zira klasik Ermeni yazarların üzerinde sıklıkla durdukları Ermenilerin Hristiyan olma hikâyelerinin tümünün merkezinde IV. Tiridates ve Grigor vardır. Geleneksel anlatıya göre, IV. Tiridates'in Krallığı ele geçirmesinden sonra, Cappadocia Caesareasi'nda dini eğitim gören Anak'ın oğlu Grigor da Armenia'ya dönmüş ve Hristiyan kimliğini gizleyerek Kralın hizmetine girmiştir.¹⁰¹ Ancak bir süre sonra IV. Tiridates, Hristiyan Grigor'u tanrıça Anahita'ya kurban sunmaya zorlamış fakat bu istediği Grigor tarafından reddedilmiştir.¹⁰² Bunun üzerine öfkelenen Kral, soyuna karşı işlediği suçları da öğrendiği Grigor'a işkence yaptırarak onu yılanlarla dolu bir kuyuya attırdı (Xor Virap).¹⁰³ Aynı dönemlerde Armenia'nın hamisi olan Roma İmparatorluğu'nda şiddetle devam eden Hristiyan kovuşturmalarından da güç alan IV. Tiridates, kendi topraklarındaki Hristiyanlara zulüm etmeye başladı. Bu takibat dönemi, Hrip 'simē ve 37 arkadaşının¹⁰⁴ işkence altında öldürülmeleriyle zirveye çıkmış ve Kral IV. Tiridates'in, Tevrat'ta, Daniel kitabında anlatılan Babil Kralı Nebuchadnezzar'ın (Nabugodonosor) başına geldiği gibi, insan yüzünü kaybedip bir yaban domuzuna dönüşmesi-

the Patrician: An Account of Rome's Imperial Past from the Age of Justinian (Petr. Patric. P30), (Çev. Thomas M. Banchich), Routledge, London, 2015; Chris S. Lightfoot, "Armenia and the Eastern Marches", **Cambridge Ancient History**, (Ed. A. K. Bowman, P. Garnsey-A. Cameron), C 12, Cambridge University Press, Cambridge, 2008, s. 495; Ursula Weber, "Narseh, König der Könige von Ērān und Anērān", **Iranica Antiqua**, C. 47, E. J. Brill, Leiden, 2012, s. 239.

¹⁰⁰ Aa, 37, 46; ŁP', I.2; MX, II.67, II.79; T'A, I.10.

¹⁰¹ Aa, 37.

¹⁰² Chronique de Seert, in ; PO (*Chron. Seert*, XLVIII), (Ed. Addai Scher), C 4, Paris, 1908, s. 214-313.

¹⁰³ Aa, 124; YM, XXII.72-73; MD, I.14; T'A, III.6; AL, XXII; Asolik, II.1; Abraham Terrian, **Patriotism and Piety in Armenian Christianity: The Early Panegyrics on Saint Gregory**, St. Vladimir's Seminary Press, Crestwood; New York, 2005, s. 162-164.

¹⁰⁴ **The Teaching of Saint Gregory, An Early Armenian Catechism** (AaT, 541), (Çev. Robert W. Thomson), harvard University pres, Cambrdige; MA, 1970.

le sona ermiştir.¹⁰⁵ Klasik tedavi yöntemlerinin sonuçsuz kalması ve Kralın kardeşi Xosroviduxt'un gördüğü bir rüyanın yorumlanmasından yola çıkılarak, Grigor, dua edip Kralı iyileştirmesi için hapsedildiği yerden çıkartılır.¹⁰⁶ Grigor'un ettiği dualar IV. Tiridates'in önce iyileşmesine ve daha sonra da bu yeni inancın kutsallığına inanıp Hristiyan olmasına vesile olmuştur.

Hristiyanlıktan önce senkretik paganizmine mensup olan Armenia toplumu, Agat'angelos'un anlatısına göre, eski tapınaklarının mülkleri üzerinde kendilerine ait Hristiyan kilise örgütünü oluşturmaya başlamışlardır. Agat'angelos'un notları, Grigor'un henüz Caesarea'dan dönüş yolunda, Sebastia'dan (Sivas) geçerken bir grup tarikat mensubunu papazlık seviyesine yükselttiğini aktarmaktadır.¹⁰⁷ Bu notlar, 314 yılında Ermeni milletinin ilk *kat'olikosu* olan Grigor'un öncülüğünde başlayan kilise inşa ve kurumsallaşma faaliyetlerinin kısa sürede toplumsal düzeyde geniş bir etki yarattığını ve bu durumun da bölgede ciddi değişimlere ve yeni bölünmelere yol açtığını ima etmektedir. Agat'angelos'un abartılı dindarca anlatımıyla, ilk kilisenin yapımından yalnızca 20 gün sonra, 190 binden fazla Ermeni vaftiz olarak Hristiyanlığı kabul etmiştir.¹⁰⁸ Ermenilerin Hristiyanlığa atfettikleri bu önemden hareketle, V. yüzyıldan sonra Ermenilere ait tarihi kaynakların temel odak noktası, siyasi olaylar değil, daha çok dini nitelikli anlatılardır. Çünkü Ermenilerin Hristiyanlıkla tanışmaları, kendilerini yeniden ifade edebilecekleri ve Sâsânîlerin etkisinden kurtulabilecekleri farklı bir dönem olarak görülmüştür.

Ermenilerin yeni bir dinin etkisi altına girmeye başladığı yıllarda, Roma İmparatorluğu da köklü değişimler yaşamış ve Hristiyanlık üzerindeki baskı kalkmıştı. Bu sayede Romalılarla eş zamanlı olarak gelişen Hristiyanlık düşüncesi, Ermeniler tarafından daha rahat bir ortamda hayat bulmuş ve İmparator I. Constantinus'un (306-337) himayesinde 325 yılında toplanan Nicaea Konsili, herkes gibi Ermeniler tarafından da kabul görmüştü. Ancak tüm bu çabalar ve Hristiyanlığın Krallık düzeyinde kabul görmesi, bu yeni

¹⁰⁵ Turhan Kaçar, "İlk Ermeni Tarih Yazıcısı Agathangelos ve Rhipsime'nin Çilesi", **Tarhan Armağanı, M. Taner Tarhan'a Sunulan Makaleler**, (Ed. O. Tekin, M. H. Sayar-E. Konyar), İstanbul, 2013, s. 228.

¹⁰⁶ Aa, 214; Grekçe, Arapça ve Süryanice karşılaştırmaları için ayrıca bak. **The Lives of Saint Gregory**, (Çev. R. W. Thomson), Caravan Books Ann Arbor, Michigan, 2010, s. 279.

¹⁰⁷ Aa, 806.

¹⁰⁸ Aa, 814.

dini reddeden *naxarar*ların düşmanca tavırlarını ve gerektiğinde Sâsânîlerle birlik olma düşüncelerini önleyememiştir. Nitekim Movsēs Xorenac‘ın suçlayıcı ifadelerle anlattığı gibi IV. Tiridates Zerdüşť gelenekleri terk etmek istemeyen feodaller tarafından zehirlenerek öldürüldü.¹⁰⁹ IV. Tiridates‘in öldürülmesinin ardından Kral olan III. Khosrov (330-yak.338) dönemi ise Armenia açısından olduğu kadar Romalılar ve Sâsânîler tarafından da önemli değişikliklere sahne olmaya devam etti. Önce Grigor‘un oğlu *kat‘olikos* Ristakēs 333 yılında öldürüldü, daha sonra III. Khosrov ve yeni *kat‘olikos* I. Vrt‘anēs‘in (333-341) önderliğinde Ermenilerin yönetim merkezleri, Arşakidlerin ikinci başkentleri olan Dwin‘e taşındı.¹¹⁰ Armenia‘nın iç meselelere vakit harcadığı dönemde Romalılar ile Sâsânîler arasındaki denge ise yeniden şekillenmeye başlamış ve Roma İmparatoru I. Constantinus‘un ölmesinin hemen ardından Sâsânî Kralı II. Şābuhr‘un (309-379) Nisibis‘e saldırmasıyla barış sona ermiştir.

I. Constantinus‘un 325 yılında Nicaea Konsili‘ni topladığı sıralarda, dönemin diğer süper gücü de Avesta‘yı kutsamak için Ādurbād ī Mahrspandān liderliğinde önemli bir kurul toplamıştı.¹¹¹ İncil ile Avesta‘nın formüle edilen bu fikri mücadelesi doğrudan Armenia‘ya sirayet etmiş ve böylece Hristiyanlığı kabul eden Ermeniler Sâsânîlerin baskısıyla yüzleşirken, kabul etmeyenler Romalıların ve Ermeni Kilisesi‘nin baskısı altında kalmışlardır. Üstelik aynı tarihlerde I. Constantinus‘un ölümü ve II. Şābuhr‘un doğrudan Roma topraklarına saldırmasıyla başlayan yeni çatışma sürecinin en fazla Armenia bölgesinde etkili olduğu kuşkusuzdur. Bu çatışmalar sırasında, II. Şābuhr Anadolu‘ya saldırarak Nisibis ve Amida gibi kentleri birçok defa kuşatmış, Roma İmparatoru II. Constantius (337-361) bu saldırılara karşılık vermeye çalışmıştır. Dönemin Armenia Kralı Tiran‘ın (339-350) bir yanda Ermeni Kilisesi‘yle uyuşmayan katı politikaları ve diğer yanda Armenia‘yı bağımsız hale getirme düşüncesi, 350 yılında II. Şābuhr‘un Tiran‘ın gözlerini dağlatarak öldürmesiyle son buldu.¹¹² Armenia tahtına geçen Tiran‘ın oğlu

¹⁰⁹ MX, II.92.

¹¹⁰ P‘B, III.8; ĒP‘, III.77; MX, III.8; **Kiracos de Gantzac:Xiii S., Historie d’Armenie** (KG, ŞII; SÖ, VI), (Çev. Marie-Felicité Brosset), Eggers & Company, H. Schmitzdorff, St petersbug, 1870.

¹¹¹ Arthur Christensen, **L’Iran Sous les Sassanides**, Levin and Munksgaard, Ejnar Munksgaard, Copenhagen, 1936, s. 137.

¹¹² P‘B, III.20; MX, III.17; MD, I.13; Norman H. Baynes, “Rome and Armenia in the Fourth Century”, **English Historical Review**, C 25, 1910, s. 627.

II. Arsaces (yak.350-367) yine Roma yanlısı bir siyaset izlemeye çalışıyordu.¹¹³ Muhtemelen bundan dolayı da Ammianus Marcellinus tarafından *II. Constantius'un değişmez ve sadık arkadaşı* olarak nitelendirilmiş dahası, Constantinus hanedanına mensup Olympias adlı bir prensesle evlendirilmiştir.¹¹⁴ Ancak Roma İmparatorluğu'nun bölgeyi kontrol altında tutma girişimleri, 363 yılında Iulianus'un başarısız İran seferiyle kesintiye uğradı.¹¹⁵ Dolayısıyla bu tarihten sonra Romalıların zayıflayan pozisyonlarıyla orantılı olarak etkisi azalan II. Arsaces, kısa bir süre sonra birçok *naxarar* ailesinin ihanetiyle tüm gücünü kaybetti. II. Arsaces'in konumunun zayıfladığını gören II. Şābuhr, barış yapmak bahanesiyle Armenia Kralına bir yüzük göndererek onu sarayına davet etti. Kendisine sadık kalan Vasak Mamikonean'ı yanına alan II. Arsaces, Sāsânî sarayına gider gitmez yakalanarak Andmāš kalesine hapsedildi.¹¹⁶ Bu sayede Armenia'da Roma himayesinin ortadan kalkmasıyla birlikte, II. Şābuhr'un istilası Zerdüştlüğü bölgede Hristiyanlığa karşı yeniden etkin hale getirdi.

II. Şābuhr Armenia'yı istila ettiği ve baskı altına aldığı dönemlerde II. Arsaces'in oğlu Papas (370-374), Roma İmparatoru Valens'e (364-378) sığınmış ve II. Arsaces'in esaret altında kendini hançerlemesinden sonra da Valens'in desteğini alarak Armenia'ya Kral olarak gitmişti. Ammianus Marcellinus, Valens'in batıda Gotlarla savaşta olduğunu ve bu yüzden Sāsânîlerle doğrudan savaşa girmek istemediği için Papas'ı Kraliyet simgeleri olmadan komutan *comes et dux* Terentius (Tērent) ve Adē ile birlikte Armenia'ya gönderdiğini yazmaktadır.¹¹⁷ Papas'ın Armenia'ya gelmesi ve Krallık iddiasında bulunması, II. Şābuhr'un yeniden Armenia'ya ordu göndermesi

¹¹³ P'B, IV.1; MX, III.18; MD, I.13; T'A, I.10.

¹¹⁴ Amm. Marc. XX.11.1-3. Ayrıca bk. P'B, IV.15; **Genealogie de la Famille de Saint Gregorie Illuminateur de l'Armenie et Vie de Saint Nerses Patriarche des Armeniens** (*Nersēs, St. Vita*, VIII; MX, III.21), in; CHAMA (Çev. Victor Langlois), C 2, Librairie de Firmin Didot Freres Fils et Cie, Paris, 1869, s. 21-44.

¹¹⁵ Malal. Chron. XIII.25.

¹¹⁶ Amm. Marc. XXVII.12.2-3; P'B, IV.54; MX, III.35; T'A, I.10; John Curran, "From Jovian to Theodosius", **Cambridge Ancient History**, (Ed. A. Cameron-P. Garnsey), C 13, Cambridge University Press, Cambridge, 2008, s. 91; Touraj Daryaee, **Sasanian Persia: The Rise and Fall of an Empire**, I. B. Tauris & Co. Ltd in Association with the Iran Heritage Foundation, London, 2009, s. 19.

¹¹⁷ Amm. Marc. XXVII.12.9-10; MX, III.36; David Braund, **Georgia in Antiquity: A History of Colchis and Transcaucasian Iberia, 550 BC-AD 562**, Clarendon Press, Oxford, 1994, s. 240.

ve Armenia'nın önemli şehirlerinin yağmalanıp yakılması ile sonuçlandı. P'awstos Buzand, Artaxata, Vałarşapat ve Eruandaşat gibi eski başkentlerin Sâsânî kuvvetlerince yerle bir edildiğinden yakınmaktadır.¹¹⁸ Üstelik II. Şābuhr'un Armenia üzerindeki hedefleri yalnızca şehirlerin yağmalanması ya da siyasi olarak üstünlüğü ele geçirilmesi fikrine dayanmıyordu. Gerçekten de II. Şābuhr, kendisine bağlı olan *naxarar*ların da isteğiyle Ermeni Hristiyanlarına zulüm ederek onları Zerdüştlüğe döndürmek için birçok kiliseyi kapattırdı.¹¹⁹ Duruma kayıtsız kalmayan Roma İmparatoru Valens, Armenia'nın Papas'ın idaresine geçmesi için yeni bir ordu görevlendirdi. Krallığını tescillemek isteyen Papas da, bu sırada Krallık ile kilise arasında bir süredir devam eden huzursuzluğu gidermek için dönemin *kat'olikos* Nerses'e (353-373) giderek onu başkente dönmeye ikna etti.¹²⁰ Çünkü Papas'ın da bildiği üzere *kat'olikos* Nerses'in Ermenilerin ilk ulusal konsillerini 365 yılında Āštişat'ta¹²¹ toplaması ve hastaneler kurarak muhtaçları yardım etmesi, onun toplumda saygın bir konuma erişmesini sağlamıştı.¹²² Bu yüzden toplum tarafından destek görmek isteyen Papas, önce kilise ve sarayı barıştırdı daha sonra hem Romalıların hem de kilisenin desteğiyle Ermenilerin Sâsânîler tarafından işgal edilen topraklarını geri kazanmayı başardı. Ancak kilise ve Krallık arasındaki bu uyum uzun süreli olmadı. Ermeni Kilisesi'nin sahip olduğu aşırı güçten ya da toplumdaki saygınlığından çekinen Kral Papas, müttefiki İmparator Valens'in Ariusçuluğa olumlu bakmasından da güç alarak *kat'olikos* Nerses'i barışma bahanesiyle davet ettiği bir saray yemeğinde zehirleyerek öldürdü.¹²³ Papas'ın kiliseye karşı bir sonraki hamlesi, başlangıçtan beri Grigor'un soyundan gelen *kat'olikos* geleneğine son vermesi oldu. Kral Papas, yeni *kat'olikos* Albianos'un soyundan I. Sahak

¹¹⁸ P'B, IV.55.

¹¹⁹ Noel Lenski, **Failure of Empire, Valens and the Romans State in the Fourth Century A.D.**, University of California Press, Berkeley; Los Angeles; London, 2002, s. 172.

¹²⁰ P'B, V.1.

¹²¹ Vrej N. Nersessian, "Armenian Christianity", **The Blackwell Companion to Eastern Christianity**, (Ed. K. Parry), Oxford, 2007, s. 26.

¹²² P'B, IV.4; *Nersēs, St. Vita*, VI; MX, III.20; Robert W. Thomson, "Mission, Conversion, and Christianization: The Armenian Example", **Harvard Ukrainian Studies**, C 12/13, 1988/1989, s. 35

¹²³ P'B, V.22-24; MX, III.38; T'A, I.11; Asołik, II.1; YD, XIII.6; KG, §II; *Anon(Pseudo-Şapuh)*, XXXIX; James R. Russell, **Zoroastrianism in Armenia**, (Ed. R. N. Frye), London: Department of Near Eastern Languages and Civilizations-Harvard Irainian Series, Cambridge; MA, 1987, s. 341-342.

(373-377) olarak belirledi; ancak bu karar, Ermeni *kat'olikos*larının takdis olmak için gittikleri Caesarea'da öfkeyle karşılandı. Caesarea başpiskoposu Basil, Kral Papas'a takdisin geleneklere aykırı olduğunu ve dolayısıyla I. Sahak'ın *kat'olikos* olarak atanmayacağını ifade eden bir mektup yolladı.¹²⁴ Papas'ın mektup karşısında kayıtsız kalması, Caesarea ile Armenia arasındaki çatışmayı alevlendirmek kalmadı, aynı zamanda 373 yılından sonra Armenia *kat'olikos*larının takdis olmak için Caesarea'ya gitmeyecekleri yeni bir gelenek başlattı.

Kral Papas'ın saldırgan ve aykırı tavırları ile Sâsânîlerle yakınlaşması bir süre sonra Valens'in desteğini çekmesine ve Papas'ın terfiyen bir şölenle kılıç darbeleriyle öldürülmesine neden oldu.¹²⁵ Ammianus Marcellinus, Papas'ın göğsünden yaralandığını ve tıpkı altardan düşen bir kurban gibi öldüğünü betimlemektedir.¹²⁶ Papas'ın ölümünü takip eden günlerde Valens, Varasdates'i (374-378) Armenia'nın yeni Kralı olarak atadı.¹²⁷ Ancak 4 yıl sonra, Sâsânî yanlısı politika gütmesinden ötürü Varasdates, Roma İmparatoru I. Theodosius (379-395) tarafından sürgün edildi.¹²⁸ Ne var ki Varasdates'in sürgün edilmesi Armenia'daki Krallık tahtının daha da karmaşık bir hal almasına neden oldu. *Naxarar*ların yeni Kral III. Arsaces'e (378-387) isyan etmeleri ve III. Şābuhr'dan (383-388) yardım istemeleri, bir kez daha Sâsânîlere Armenia üzerinde hâkimiyet kurma fırsatını tanıdı. III. Şābuhr, III. Arsaces'ı resmî olarak tanımayarak Arşakid soyundan IV. Khosrov'u (387-389) Armenia tahtına oturttu ve Armenia'nın büyük çoğunluğunu ele geçirmesini sağladı. Hatta T'ovma Artsruni'ye göre IV. Khosrov ile III. Arsaces arasında büyük bir savaş yapıldı ve sonucunda III. Arsaces batıya doğru kaçtı.¹²⁹ Bunun üzerine tekrar bölgeye gelen Romalılar ve Sâsânîler arasında, muhtemelen 387 yılında Armenia'nın paylaşılması hususunda Acilisene Antlaşması yapıldı.¹³⁰ Antlaşma uyarınca büyük bö-

¹²⁴ P'B, V.29.

¹²⁵ Amm. Marc. XXX.1.1; P'B, V.32; Asolik II.1; YD, XIII.8; *PLRE*, I, 666; Philip Rousseau, **Basil of Caesarea**, University of California, Berkeley; Oxford, 1998, s. 282.

¹²⁶ Amm. Marc. XXX.1.21.

¹²⁷ P'B, V.34; MX, III.40; Asolik, II.1; YD, XIII.8.

¹²⁸ MX, III.40; T'A, I.11.

¹²⁹ T'A, I.11.

¹³⁰ **Sexti Aurelii Victoris Liber de Caesaribus** (*Epit. de Caes.* XLVIII.5) (Ed.; Franz Pichlmayr), Teubner, Leibzig, 1991; P'B, VI.1; LP', I.6; MX, III.42; KG, §II; T'A, I.11; Vern

lümü oluşturan Doğu Armenia'da IV. Khosrov Sâsânî güvencesinde, Batı Armenia'da ise III. Arsaces Roma himayesinde Kral oldu. Procopius'un notları, Sâsânîlerin bu antlaşmadan büyük oranda kârlı çıktıkları yönündedir.¹³¹

İran Armeniası: Vasal Krallıktan Marzpanlığa

Armenia'nın Roma ve Sâsânî arasında paylaştırılması doğuda ve batıda farklı sonuçlar doğurmuştu. *Roma Armeniası*, III. Arsaces'e bağlı kalan *na-xarar*ların bir süre sonra *Persarmenia*'ya geri dönmesi ve III. Arsaces'e çekildiği Acilisene'de ölmesi üzerine, Roma taşra yönetimi çerçevesinde eyalete dönüştürüldü ve doğrudan Roma topraklarının bir parçası haline geldi.¹³² IV. Khosrov'un Krallığındaki *Persarmenia* ise bir taraftan Sâsânîlerin Zerdüştlük baskısıyla yüzleşirken diğer taraftan da iç meseleleri yoluna koymak için yoğun çaba gösteriyordu. Bu amaçla yaklaşık 15 yıl önce Grigor'un soyundan alınan *kat'olikos*luk, I. Sahak'ın önderliğinden yeniden Grigor'un soyuna verildi.¹³³ Ancak IV. Khosrov'un Romalılara yakınlık besleyen I. Sahak'ı *kat'olikos* olarak seçmesi, Sâsânî sarayında Armenia Kralının ihanet ettiği şeklinde yorumlandı. Łazar P'arpec'i'nin aktardığına göre IV. Khosrov, uğradığı yoğun hakaretler altında Sâsânî Kralı IV. Wahrâm (388-399) tarafından tahttan indirilip tutsak edildi.¹³⁴ IV. Khosrov'un tahttan uzaklaştırılmasının ardından Sâsânîler Vramshapuh (389-417) isimli Arşakid soyuna mensup başka bir prensi Kral olarak Armenia'ya gönderdi.¹³⁵ Yeni Kral Vramshapuh'un Romalılar ve Sâsânîler arasında barışçıl bir ortam oluşturmaması, Armenia'nın kısa süreli de olsa savaşlardan uzak durmalarını sağlamış ve muhtemelen bu dönemde Ermeni tarihinin dönüm noktalarından birisi olan alfabe icat edilmiştir. Łazar P'arpec'i ve Movsēs Xorenac'i gibi kaynakların aktardığına göre, Suriye'deki edebiyat okullarında öğrenim gören öğ-

L. Bullough, "The Roman Empire vs. Persia, 363-502: A Study of Successful Deterrence", **The Journal of Conflict Resolution**, C 7, N. 1, 1963, s. 59; Geoffrey Greatrex, "The Background and Aftermath of the Partition of Armenia in A.D. 387", **The Ancient History Bulletin**, C 14 (1-2), 2000, s. 43; Stephen Mitchell, **Geç Roma İmparatorluğu Tarihi, M.S. 284-641**, (Çev. T. Kaçar), Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2016, s. 124.

¹³¹ Procopius, **On Buildings** (Proc. Aed. III.1.1-27), (Çev. Henry B. Dewing), C.1-5, Harvard University Press, Cambridge; MA 1914-1928, s. 1-27.

¹³² MX, III.46.

¹³³ MX, III.49.

¹³⁴ ŁP', I.9.

¹³⁵ ŁP', I.9; MX, III.50; Christensen, **a.g.e.**, s. 249.

rencilerin uzaklara gitmelerinden ve çok para harcamalarından derin üzüntü duyan Mesrop Maštoc isimli bir rahip, Yunan asıllı Rufinius (Hrōp‘anos) adlı bir kaligraf ile birlikte Ermeni harflerini icat etmişlerdir.¹³⁶

Alfabenin icadı kuşkusuz Armenia’daki Yunan ve Süryani kültürünün etkisi de zayıflatmıştır. Özellikle öğrenciler iki gruba ayırarak bir kısmı Edessa’ya (Urfa), diğer kısmı Samosata’ya (Samsat) gönderilmişlerdir.¹³⁷ Ermeni alfabesinin icadı, doğal olarak Ermeni kültürünün ve Hristiyanlığının inşasında tetikleyici bir güç olmuştur. Nitekim Koryun’un notlarında Ermeni alfabesinin ilahi bir hüviyetle icat edildiğine ve Mesrop Maštoc’un çileli bir ortamda alfabeyi nasıl icat ettiğine dair atıflar vardır.¹³⁸ Üstelik Movsēs Xorenac‘i, ilk etapta İncil ve Hristiyanlığa ait 22 kitabın Ermeniceye çevrildiğini ifade ederek Ermenicenin icadının tanrısal ve dinsel yönüne vurgu yapmıştır.¹³⁹

Ermeni Kilisesi’nin toplum üzerinde etkili olmasında elbette Kral Vramshapuh’un da önemli bir etkisi vardı. Bu yüzden Vramshapuh öldüğünde I. Sahak, Sâsânî Kralından esaret altındaki IV. Khosrov’un yeniden Armenia’ya Kral olarak gönderilmesini isteyebilecek kadar kendisini güçlü hissediyordu.¹⁴⁰ I. Sahak’ın bu isteği I. Yazdgerd (399-420) tarafından olumlu karşılandı ve IV. Khosrov Kral olarak yeniden Armenia’ya gönderildi.¹⁴¹ IV. Khosrov’un kısa süren ikinci saltanatının ardından ise Arşakidlerin son Kralı IV. Arsaces (422-428), yine I. Sahak’ın çabasıyla Sâsânî hükümdarı V. Wahrām (421-438 “Gör”) tarafından Kral ilan edildi.¹⁴² Ancak IV. Arsaces’in Kral oluşunun üzerinden daha dört yıl geçmeden *naxarar*lar V. Wahrām’a Kraldan memnun olmadıklarını ve dahası bir Krala ihtiyaç duymadıklarını beyan ettiler.¹⁴³ Muhtemelen bölgeyi tamamen Sâsânî taşra idaresi içersin-

¹³⁶ LP‘, I.10; MX, III.47; René Grousset, **Başlangıçtan 1071’e Ermenilerin Tarihi**, (Çev. S. Dolanoğlu), Aras Yayınları, İstanbul, 2006, s. 167.

¹³⁷ Koryun, VII.

¹³⁸ James R. Russell, “On the Origins and Invention of Armenian Script”, **Le Muséon, Revue d’études Orientales**, C 107, S 3-4, Louvain, 1994, s. 323.

¹³⁹ MX, III.53.

¹⁴⁰ MX, III.55.

¹⁴¹ LP‘, I.12; MX, III.55; **The Universal History of Step‘anos Tarōnec‘i** (Asolik, II.1), (Çev. Tim Greenwood), Oxford University Press, Oxford, 2017.

¹⁴² LP‘, I.13; MX, III.58; Asolik, II.1. T‘A, I.11.

¹⁴³ LP‘, I.14.

de daha yakından kontrol altında tutmak isteyen V. Wahrām, 428 yılında IV. Arsaces ile *kat'otikos* I. Sahak'ı makamlarından uzaklaştırarak, Arşakid hanedanının Armenia bölgesinde yaklaşık dört yüzyıldan beri devam eden hâkimiyetini noktaladı.¹⁴⁴ Bu tarihten sonra Armenia'nın yönetimi doğru-
dan Sâsânî Kralları tarafından atanan *marzpan*lara (vali) verildi.¹⁴⁵

Arşakid hanedanının son bulmasıyla atanan ilk *marzpan* Veh Mihr Şābuhr'un (428-442) yönetimi ve I. Sahak'ın ardından Sâsânîler tarafından seçilen *kat'otikos*ların Sâsânî yanlısı eğilimleri, V. yüzyılın ortalarına kadar Ermenileri yeniden İran dünyasının kültürel nüfuzu altına soktu. Armenia bölgesi paganlık ve Hristiyanlık arasında bölündüğü için, Sâsânîlerin bir yandan Ermeni Kilisesi'ni Süryani Kilisesi'ne bağlama girişimleri diğer taraftan pagan *naxarar*ların Sâsânî sarayıyla yakın ilişkileri Ermeni Hristiyanlığı üzerinde ciddi bir baskı unsuru oluşturuyordu. Dahası V. Wahrām'ın son yıllarına doğru Hun istilaları Armenia'ya ulaşmış¹⁴⁶ ve Firdevsî'nin ifadesiyle *dünyanın en büyük Kralı II. Yazdgerd*, Ermeni Hristiyanlığını kesin olarak reddederek, Armenia'da Zerdüştlüğün hâkim din haline getirmeye çalışıyordu.¹⁴⁷ Łazar P'arpec'i ve Vardananc' Savaşı'nın canlı tanığı Elişe, II. Yazdgerd'in Zerdüştlüğe dönmeleri için Ermenilere gönderdiği tehdit dolu bir mektuptan bahsetmektedirler.¹⁴⁸ Dönemin Ermeni *kat'otikosu* I Yovsēp'in liderliğinde mektuba verilen ortak yanıtta ise, Sâsânî siyasi hâkimiyetine karşı çıkmıyor ancak din politikasındaki değişiklikler reddediliyordu. Ermenilerin *kılıç sizin, boyun bizim* şeklindeki meydan okuyan cevabı sözlerine öfkelenen II. Yazdgerd, Ermeni soylularını acilen sarayına çağırды.¹⁴⁹ Ermeni *naxarar*lar sarayda sadece İran paganizmine dönmekle kalmadı aynı zamanda, dönüşlerinde beraberlerinde Zerdüşť din adamlarını da Armenia'ya getirmek zorunda kaldılar. Łazar P'arpec'in, bu rahiplerin Ermeni kiliselerini ateş tapınaklarına dönüştürecek kadar etkili olduklarından söz etmesi, aslında

¹⁴⁴ Sebēos, **The Armenian History Attributed to Sebēos** (Sebēos, VII), (Çev. Robert W Thomson; Comm. James Howard-Johnston), Liverpool University Press, Liverpool, 1999.

¹⁴⁵ T'A, II.1; ŁP', I.15.

¹⁴⁶ Philostorgius, **Church History** (Philost. HE, XI.8), (Çev. Philip R. Amidon), Society of Biblical Literature, Atlanta, 2007.

¹⁴⁷ Agathias, **The Histories** (Agath. IV.27.2), (Çev. Joseph D. Frendo), Walter D de Gruyter, Berlin, New York, 1975; Taberî, I.871-2; Mes'ûdî, II.192; Firdevsî, 1588.

¹⁴⁸ Elişe, II.24-28; ŁP', II.21; Tim Greenwood, "Armenia", **The Oxford Handbook of Late Antiquity** (Ed. S. F. Johnson), Oxford University Press, Oxford, 2012, s. 129.

¹⁴⁹ Elişe, II.p42-p43; ŁP', II.25; SÖ, XVII.

Armenia'da Hristiyanlığın çok da güçlü olmadığını ve toplumun önemli bir kesiminde Zerdüştlüğe bağlılığın sürdüğünü göstermektedir.¹⁵⁰

Bu yeni durumun, Hristiyan ve Zerdüşť *naxararlar* arasında çatışmaya yol açtığı kuşkusuzdur. Nitekim Ermeniler, birkaç küçük çaplı çatışmadan sonra, Vardan Mamikonean, adlı bir *naxararın* önderliğinde Sâsânîlere karşı büyük bir isyana giriştiler. Eş zamanlı olarak Roma İmparatorluğu'ndan yardım isteyen Armenia önderleri o sıralar Hun problemiyle meşgul olan Romalılardan istedikleri yardımı alamadılar. Ayrıca, Hristiyanlıkla bağları zayıf olan pek çok *naxararın marzpan* Vasak'ın (442-452) yönlendirmesiyle Sâsânîlerin tarafına geçmesi gibi faktörler, Ermenilerin Vardananc' Savaşı'nda başarısız olmalarına yol açtı.¹⁵¹ 451 yılındaki Vardananc' Savaşı Sâsânîlerin üstünlüğüyle sonuçlansa da, savaşın Hristiyanlık temelinde Ermenilere aşıladığı ortak kader vurgusu, Ermeni *milli* bilincinin şekillenmesinde önemli bir unsur olmuştur. Gerçekten de bu olayların yakın çağdaşı olan Łazar P'arpec'i ve Elişê gibi yazarlar, savaşta ölenleri *martyr* olarak nitelemişler ve onları birer *milli* kahramana dönüştürmüşlerdir.¹⁵²

Vardananc' Savaşı'nın ardından *marzpan* Vasak ve *kat'olikos* I Yovsêp' bir süre esir kaldıktan sonra öldürüldüler. Ermeniler, Sâsânî sarayının atadığı birçok *marzpan* ve *kat'olikosun* kontrolünde yaklaşık 30 yıl Sâsânîlerin yoğun din değiştirme baskısıyla karşı karşıya kaldılar ve sonunda Gürcüler ile Hunlarla iş birliği kurarak 481-482 yıllarında bir kez daha isyan ettiler.¹⁵³ Genelde Sâsânîlerin üstünlüğüyle süren çatışmalar, Agathias'ın *cesur ve savaştı* olarak nitelendirdiği Sâsânî Kralı I. Pêrôz'un (459-484) Herat Savaşı'nda (484) Ak Hunlar tarafından öldürülmesi¹⁵⁴ ve I. Pêrôz'un kardeşi Walaxs'ın (484-488) Sâsânî tahtına oturmasıyla kesin olarak Ermenilerin lehine döndü. Savaştan yalnızca bir yıl sonra, 485 yılında Ermeni Hristiyanlığı üzerindeki Sâsânî baskısı ortadan kalktı ve ilk defa Hristiyan bir Ermeni soylusu,

¹⁵⁰ ŁP', II.29.

¹⁵¹ Mehmet Tezcan, "Ermeni-Sasani Savaşları ve Ermenilere Hun Desteği", **Tarihte Türkler ve Ermeniler**, (Ed. M. M. Hülagü, vd.), C 1, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2014, s. 144.

¹⁵² ŁP', II.39; Elişê, V.120.

¹⁵³ ŁP', III.71.

¹⁵⁴ Agath, IV.27.4; Yeshu, XVIII; Geoffrey Greatrex-Samuel N. C. Lieu, **The Roman Eastern Frontier and the Persian Wars**, Routledge, London, New York, 2002, s. 60.

Vahan Mamikonean (485-503/510) Armenia'ya *marzpan* olarak atandı.¹⁵⁵ Łazar P'arpec'i, Vahan Mamikonean'ın Ermenilere özgürlük kazandırmak için yaptığı seyahatlerin neticesinde yıkılan kiliselerin yeniden inşasını ve Ermeni toplumunun bundan duyduğu memnuniyeti anlatmaktadır.¹⁵⁶

Vahan Mamikonean'ın *marzpanlık* dönemi Ermenilere bir süreliğine özgürlük tanımıştı ancak, Romalılar ve Sâsânîler arasında savaşın yeniden başlaması mevcut huzur ortamının bozulması için yeterli bir sebepti. 502 yılında Sâsânî Kralı I. Kawād (488-531), Roma İmparatoru Anastasius'tan (491-518) istediği para desteğinin reddedilmesi üzerine Sâsânî orduları önce *Roma Armeniası*'nın başkenti Theodosiopolis'i daha sonra da Amida'yı ani bir saldırıyla kuşattı.¹⁵⁷ Yaklaşık 4 yıl süren savaş döneminde Ermeniler savaşan tarafların yanında doğrudan yer almadılar ancak her iki taraftan da gelen saldırıların ilk uğrak yeri oldular. 506 yılında Hun tehdidinin de etkisiyle yapılan barış görüşmeleri Procopius'un iddiasına göre Romalıların Amida'yı geri almak için ödeme yapmayı kabul etmeleriyle nihai şeklini aldı.¹⁵⁸ Bu arada Vahan Mamikonean öldü ve yerine kardeşi Vart Badrik (510?-514) *marzpan* olarak yönetime geçti. Fakat 4 yıl sonra Vart Badrik'in Romalılarla iş birliği yaptığını düşünen Sâsânî sarayı onu sürgüne gönderdi. Ermenilerin içinden *marzpan* atama uygulamasına son veren Sâsânîler, Armenia *marzpan*larını doğrudan merkezden atamaya başladılar.¹⁵⁹ Diğer yandan hemen hemen bu dönemde Ermeni Hristiyanlığının bilhassa teoloji noktasında Constantinopolis'ten uzaklaşması Ermenilerin kurumsal olarak Roma dünyasından kopuşunu hazırladı. Dolayısıyla bu şartlar da Sâsânî Kralı I. Husraw'ın (531-579) Ermeni Hristiyanlığına tolerans göstermesini sağladı.

VI. yüzyılda *İran Armenia'sı* (Persarmenia), *marzpanlık* vasıtasıyla, Sâsânî nüfuzu altındaydı, *Roma Armeniası* ise, doğrudan Roma eyalet sistemi

¹⁵⁵ Sebēos, VIII.

¹⁵⁶ ŁP', III.77.

¹⁵⁷ Proc. *Aed.* III.5; James Howard-Johnston, "State and Society in Late Antique Iran", **The Sasanian Era**, (Ed. V. S. Curtis-S. Stewart), The London Middle East Institute at SOAS and The British Museum, London, 2008, s. 121.

¹⁵⁸ Procopius, **History of the Wars** (Proc. *Bell.* I.9), (Çev. Henry B. Dewing), C 1-5, Harvard University Press, Cambridge; MA, 1914-1928; Beate Dignas-Engelbert Winter, **Rome and Persia in Late Antiquity: Neighbours and Rivals**, Cambridge University Press, Cambridge; New York, 2007, s. 100-101.

¹⁵⁹ Sebēos, VIII.

çerçevesinde *comes Armeniae* unvanını taşıyan generaller tarafından yönetiliyordu. Ancak yönetimi zorlaştıran bu idare şekli, Romalılar ve Sâsânîler arasında yapılan *sonsuz barış* antlaşmasının sağladığı ortamdan da istifade eden I. Iustinianus (527-565) tarafından tamamen değiştirildi. Daha önce *Armenia Prima* ve *Armenia Secunda* olarak iki idari bölüme ayrılmış olan bölge, Iustinianus'un kapsamlı idari değişiklikleriyle, 536 yılından sonra, merkezi Theodosiopolis olmak üzere *Armenia Prima*, başkent Sebastia olan *Armenia Secunda*, Melitene merkezli *Armenia Tertia* ve Martyropolis başkentliğinde *Armenia Quarta* olarak dört idari parçaya ayırdı.¹⁶⁰ İdari olarak yeniden şekillenen Armenia, doğal olarak Roma hukukunun kapsama alanına girdi. Ancak I. Iustinianus'un Ermeni *naxarar*larının güçlerini kırma düşüncesi ve buna mukabil *naxarar*ların Sâsânîlerden yardım istemesi, bölgede çatışmalar serisini yeniden başlattı. I. Iustinianus ile I. Husraw'ın arasında Lazica'ya kadar uzanan geniş çaplı çatışmalar yaklaşık 20 yıl sürdü ve yine sonuçsuz bir barışla sona erdi. Tarihçi Menandrus Protector, Romalılar ve Sâsânîler arasındaki savaşı sona erdiren on üç maddelik antlaşma metninin detaylarını muhafaza etmektedir.¹⁶¹

Uzun süren savaşlar ve belirsizlik ortamı her iki Armenia'yı oldukça kötü etkilemişti; ancak *Persarmenia*, *marzpan* Suren Pahlav'in (564-572) Zerdüştlük yanlısı politikalarından dolayı daha karışık haldeydi. Suren Pahlav'in Zerdüştlüğü yüceltmek adına Dwin'e ateş tapınağı inşa ettirmesi, Hristiyan Ermenilerin bir kez daha isyan etmelerine yol açtı. II. Vartan Mamikonean liderliğinde 572 yılında başlayan bu isyan, *marzpan* Suren Pahlav'in öldürülmesi¹⁶² ve Romalıların da müdahil olmalarıyla yeniden büyük bir savaşa dönüştü. *Persarmenia'yı* Roma nüfuzuna bırakmak istemeyen I. Husraw, barış tekliflerini reddedip ordusunun başında saldırıya geçtiyse de Ermeniler karşısında ağır bir yenilgiye uğradı.¹⁶³ Bununla birlikte bölgede

¹⁶⁰ **Corpus Iuris Civilis** (Nov. XXXI), (Ed. Paul Krueger ve diğerleri), C 1-3, Apud Weidmannos, Berolini, 1912; Proc. Aed. III.2.2; YD, XVI.46; Ernst Honigmann, **Die Ostgrenze des Byzantinischen Reiches**, Editions de l'Institut de Philologie et d'Histoire Orientales, Bruxelles, 1935, s. 16; Nicholas Adontz, **Armenia in the Period of Justinian, The Political Conditions Based on the Naxarar System**, (Çev. N. G. Garsoïan), Peeters Publishers, Lizbon, 1970, s. 134.

¹⁶¹ **The History of Menander the Guardsman** (Men. VI.1), (Çev. Roger C. Bolckley), Francis Cairns, Liverpool, 1985.

¹⁶² YD, XVI.19.

¹⁶³ Sebēos, IX.

çatışmalar bir süre daha devam etti, ancak Romalıların ve Sâsânîlerin kendi iç problemleri de vardı. I. Husraw uzun iktidar döneminden sonra 579'da öldü. Sâsânî tahtına önce IV. Ohrmezd (579-590) ve sonra oğlu II. Husraw (591-628 "Parvêz") geçti. Bu arada gasıp Wahrâm Chōbin'in (590-591) II. Husraw'ın tahtını ele geçirmesi İran dünyasında zorlu bir iç savaş başlattı. II. Husraw, *bana babalarımın ve atalarımın tahtını ver* sözleriyle başlayan bir mektupla doğrudan Roma İmparatoru Mauricius'un desteğini istedi. Sâsânî tahtını yeniden ele geçirmesi karşılığında ise, *Persarmenia*'nın büyük bölümünü Mauricius'a (582-602) terk edeceğini ve bir daha yıllık haraç talep etmeyeceğini bildirdi.¹⁶⁴ Teklifi kabul eden Mauricius, II. Husraw'ın Sâsânî Kralı olmasını sağladı ve sonucunda 387 yılında taksim edilen Armenia toprakları yeni bir düzenlemeye büyük oranda Romalıların tarafına geçti.

Armenia'nın yeniden düzenlenmesi problemlerin sonunu getirmedi, daha ziyade antik çağın son büyük savaşına giden sürecin önemli bir evresini oluşturdu. Ermeni tarihçi Sebēos, Mauricius'un II. Husraw'a gönderdiği bir mektupta, Ermenilerin her iki devlet için de tehlikeli olduğundan söz ettiğini aktarmaktadır. *İkimizin arasında kalan ve problem yaratan bu Ermeniler, yoldan çıkmış ve itaatsiz bir ırktır. Ben, sınırlarım içinde kalanları toplayıp Thracia'ya süreceğim; sen de kendi sınırların içinde kalanları toplayıp doğuya gönderilmelerini emret. Çünkü bunlar kendi topraklarında kalırsa bizim için asla huzur olmayacaktır.*¹⁶⁵ Mauricius'un kaygılarında haklı olduğu ve iki imparatorluğun dengesinde Ermenilerin önemli bir yer tuttuğu çok geçmeden anlaşıldı. Nitekim 602 yılında Phokas (602-610), İmparator Mauricius'u öldürüp Roma tahtını ele geçirdiğinde II. Hüsrev, *dostunun öcünü almak* bahanesiyle Armenia'ya saldırdı. Antikçağın son büyük savaşı olarak nitelenen Romalılar ve Sâsânîler arasında 603 ile 628 arasında yirmi beş yıl süren bu çatışmaların ilk safhalarında, Sâsânîler, neredeyse bütün Armenia ve Yukarı Mezopotamya'yı ele geçirdiler.¹⁶⁶ Savaş 622 yılına kadar Romalılar için

¹⁶⁴ Sebēos, XI; T' A, II.3.

¹⁶⁵ Sebēos, XV; Turhan Kaçar, "Geç Antikçağ'da Ermeniler ve Hristiyanlaşmaları Üzerine Notlar", *Tarihte Türkler ve Ermeniler*, (Ed. M. M. Hülagü, vd.), C 1, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2014, s. 121.

¹⁶⁶ Walter E. Kaegi, *Heraclius: Emperor of Byzantium*, Cambridge University Press, Cambridge 2003, s. 67; Parvaneh Pourshariati, *Decline and Fall of the Sasanian Empire: The Sasanian-Parthian Confederacy and the Arab Conquest of Iran*, I.B. Tauris, London, New York, 2008, s. 141.

kötü seyretmişti, çünkü Suriye ve Mısır 613-620 arasında Sâsânî kontrolüne geçmişti. Romalıların karşı saldırısı ancak 622'den itibaren başladı. Başkent Constantinopolis 626 yılında Avar-Sâsânî ortak saldırısıyla kuşatıldıysa bile,¹⁶⁷ Heraclius'un gayretiyle Romalılar, Sâsânîleri dize getirmeyi başardılar. Böylece antik çağın son büyük savaşı, Rum suresinin müjdediği gibi, II. Husraw'ın tahttan indirilip öldürülmesi ve akabinde Sâsânîlerin Romalılara boyun eğmesiyle son buldu.¹⁶⁸ Romalılar ve Sâsânîler arasında varılan yeni antlaşmaya göre, Armenia, 591 yılında olduğu gibi Romalıların tarafına geçti.¹⁶⁹ Bu tarihten sonra Sâsânîler bir daha güçlenme fırsatı bulamayarak tarih sahnesinden çekildiler ve İran dünyasının yeni aktörleri ile Ermenilerin yeni müttefikleri, Sebēos'un *deccal* olarak nitelediği Müslüman Araplar oldu.¹⁷⁰

SONUÇ

Eskiçağ Armenia bölgesinin ve burada yaşayan halkın tarihi, doğu ve batı taraflarında bulunan daha güçlü siyasal formasyonların arasında sıkışıp kaldığı için, istikrarsızlaştırılmaya açıktır. Zamanın akışı içerisinde dominant güçlerin yeri sık sık değişmişse de, söz konusu bölgenin istikrarsız konumu neredeyse hiç değişmemiştir. Bu açıdan Eskiçağ Armenia bölgesinin ve Ermenilerin tarihlerini anlamak, öncelikli olarak doğusunun veya batısının siyasal stratejilerini anlamayı gerektirmektedir.

Ermeniler, Akhaimenidlerin himayesine girdikleri MÖ VI. yüzyılın sonlarından itibaren İran kültür dairesinin etkisine açılarak başta dini olmak üzere neredeyse her yönden İranlılardan etkilenmişlerdir. Bu tarihlerde ilk defa Akhaimenidlerin satraplık sistemlerinin bir parçası haline gelen Armenia, daha sonra da kendi bağımsız siyasi yapılarını kurmaya çalışmışlar ve sıklıkla isyan etmiştir. Büyük İskender'in ordularının bölgeye ulaşması, Ermenileri bu kez de batıdan gelen güçlerle karşılaştırmıştır. Akhaimenidlerin yıkılışıyla Ermeniler bağımsız bir siyasi yapıya kavuşma ümitleri, bölgeyi

¹⁶⁷ **The Chronicle of Theophanes Confessor** (Theoph. AM 6116), (Çev. Cyril Mango-Roger Scott), Clerendon Press, Oxford, 1997.

¹⁶⁸ Sebēos, XXXIX; MD, II.12; James Howard-Johnston, "The Official History of Heraclius's Persian Campaigns", **East Rome, Sasanian Persia and the End of Antiquity**, Variorum Collected Studies Series, Ashgate Variorum, Hampshire, 2006, s. 61.

¹⁶⁹ Peter Edwell, a.g.m., s. 853.

¹⁷⁰ Sebēos, XLVIII.

kontrol eden Seleucuslardan dolayı gerçekleşmemiştir. Ancak bu dönemde Armenia bölgesinde vasal bir Krallık meydana getirme çabasının, gelecekteki Armenia monarşisinin oluşumunda önemli bir role sahip olduğu ortadadır. Çünkü II. Tigranes'in hem doğudan hem de batıdan gelen askeri girişimlere başarıyla direnmesi, bu bölgesel gücün olgunluğunu göstermektedir. Ermenilerin kısa süren bu bağımsız ya da tarihlerindeki en bağımsız dönemleri başkent Tigranocerta'nın Roma kuvvetlerince yıkılmasıyla son bulmuştur. Bu tarihten itibaren Ermenilerin kaderi yaklaşık 7 asır boyunca Romalılar ile İranlıların siyasi ve kültürel çatışmaları arasında belirlenmiştir.

Ermenilerin en önemli hanedanlarından olan Arşakidlerin yönetimi, iki gücün ortak kararıyla gerçekleşmiş ve sonraki yüzyıllar boyunca yine bu iki süper gücün çatışmaları Ermenilerin konumu üzerinde belirleyici olmuştur. Özellikle III. ve IV. yüzyıllarda Ermeni toplumu önemli değişimler ve kırılmalar yaşamıştır. Ermeni tarihinin dönüm noktası olan Hristiyanlığın kabulü, bütün Ermeni tarihi içerisinde en fazla önem atfedilen hadise olmayı hak eder niteliktedir. Çünkü Hristiyanlık sayesinde önce kültürel açıdan bağlı bulundukları Zerdüştlükten uzaklaşan Ermeniler daha sonra da Romalılar ile yaşadıkları teolojik çatışmalardan hareketle kendi müstakil kilise örgütlerini inşa etmişlerdir. V. yüzyılda Ermeni alfabesinin ve daha sonra takviminin icat edilmesi de, Ermenilerin Yunan etkisinden kurtulmalarını kolaylaştıran faktörler arasındadır. Hristiyan Ermenilerin ortak hareket etme ve özgün bir kimlik oluşturmalarında ise, 451 yılında meydana gelen Vardananc' Savaşı belirleyici bir olaydır. Zerdüşt Sâsânîlere (ve elbette Zerdüşt Ermenilere) karşı yapılan bu savaş, Ermeni tasavvurunda adeta bir Hristiyanlık savunusuna dönüştürülmüştür. Çünkü bu savaş Sâsânîlerin kazanmasına rağmen, savaş bağlamında oluşturulan anlatı zamanla Ermeni toplumunu biçimlendirecek, dini ve mitolojik unsurların yaratılmasında çok önemli olmuştur. Ermeni kimliğinin oluşumunda Sâsânî karşı etkisinin yanı sıra, bir başka karşı etki olarak VII. yüzyılın ilk çeyreği sonrasında bölgeye gelen Müslüman Araplar da unutulmamalıdır.